

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

ЖУРАКІВСЬКИЙ ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 340.1:340.111.5

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРИНЦИП ЄДНОСТІ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ В ПРАВОВОМУ
РЕГУЛЮВАННІ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Жураківський Ю.В.

Науковий керівник
доктор юридичних наук, професор
Луцький Мирослав Іванович,
Заклад вищої освіти “Університет Короля Данила”,
професор кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Жураківський Ю.В. Принцип єдності прав і обов'язків в правовому регулюванні. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному теоретико-правовому осмисленню єдності прав та обов'язків як самостійного принципу правового регулювання. У роботі всебічно досліджено природу, зміст, внутрішню структуру та функціональне призначення цього принципу, визначено його місце серед загальноправових засад, а також розкрито особливості його реалізації в різних галузях права та в сучасних умовах розвитку правової держави. Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю забезпечення належного балансу між правами людини, інтересами суспільства та обов'язками держави в умовах трансформації правової системи України, розвитку демократичних інститутів та посилення ролі міжнародних стандартів захисту прав людини.

У сучасній правовій державі права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю. Разом із тим їх ефективна реалізація неможлива без належного виконання юридичних обов'язків усіма учасниками правовідносин. Саме тому принцип єдності прав і обов'язків набуває особливого значення як фундаментальна засада правового регулювання, що забезпечує узгодження свободи особи із суспільними інтересами, вимогами правопорядку та необхідністю підтримання стабільності у державі.

У роботі доведено, що відсутність належної рівноваги між правами та обов'язками породжує юридичний дисбаланс, який може проявлятися у формі зловживання правами, порушення принципу справедливості, надмірного державного примусу або ігнорування публічних інтересів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних досліджень, у якому єдність прав і обов'язків розглядається як самостійний універсальний принцип сучасного правового регулювання. Сформульовано авторське визначення принципу єдності прав і обов'язків як закріпленої у праві та гарантованої державою системи взаємозалежності правомочностей і юридичних обов'язків, що забезпечує справедливий баланс між інтересами особи, суспільства та держави. У дослідженні систематизовано основні моделі прояву цього принципу у законодавстві та юридичній практиці, визначено особливості його реалізації у різних галузях права, а також удосконалено підходи до оцінки ролі справедливості, правової визначеності та заборони зловживання правом.

У роботі обґрунтовано, що будь-яке суб'єктивне право набуває реального змісту лише за умови існування відповідного юридичного обов'язку. При цьому взаємозв'язок прав і обов'язків має двосторонній характер, оскільки реалізація прав однієї особи неможлива без належного виконання обов'язків іншими суб'єктами правовідносин. Доведено, що права і обов'язки є взаємодоповнювальними елементами єдиного механізму правового регулювання, а порушення їх співмірності негативно впливає на стан законності, правопорядку та рівень довіри громадян до державних інституцій.

Особливу увагу у дослідженні приділено аналізу історичних і теоретичних передумов формування концепції єдності прав і обов'язків. Проаналізовано еволюцію наукових підходів до розуміння співвідношення свободи та відповідальності від класичних філософсько-правових концепцій до сучасних доктрин верховенства права та прав людини. Встановлено, що у різні історичні періоди співвідношення прав і обов'язків змінювалося залежно від політичного режиму, рівня розвитку правової культури та характеру взаємовідносин між державою і суспільством. Сучасне розуміння цього принципу ґрунтується на визнанні людини найвищою соціальною цінністю та необхідності забезпечення гармонійного поєднання індивідуальної свободи із соціальною відповідальністю.

У дисертації значну увагу приділено співвідношенню принципу єдності прав і обов'язків із іншими загальноправовими принципами. Доведено, що принцип справедливості визначає необхідність рівномірного розподілу прав і юридичних обов'язків між учасниками правовідносин. Принцип пропорційності забезпечує співмірність обмежень прав із легітимною метою правового регулювання. Принцип правової визначеності гарантує чіткість змісту прав і обов'язків та передбачуваність правових наслідків поведінки особи. Принцип добросовісності формує морально-етичну основу реалізації прав та виконання обов'язків, тоді як заборона зловживання правом виступає важливим механізмом запобігання порушенню балансу між приватними й публічними інтересами.

У роботі окремо проаналізовано проблеми реалізації принципу єдності прав і обов'язків у різних галузях права. Зокрема, у конституційному праві досліджено взаємозв'язок основних прав і свобод людини з конституційними обов'язками громадян. У цивільному праві розкрито значення принципу добросовісності та рівності сторін у договірних відносинах. У трудовому праві акцентовано увагу на взаємній відповідальності працівника та роботодавця. В адміністративному праві досліджено співвідношення прав громадян і владних повноважень органів державної влади. У кримінальному праві розглянуто баланс між правами особи та необхідністю забезпечення публічної безпеки й невідворотності юридичної відповідальності.

Значне місце у дослідженні відведено законодавчим та інституційним гарантіям реалізації принципу єдності прав і обов'язків. Розкрито роль Конституції України як основного нормативного акта, що закріплює збалансовану модель взаємовідносин між людиною, суспільством і державою. Доведено, що саме конституційні положення формують фундамент для забезпечення юридичної рівноваги між правами та обов'язками у всіх сферах суспільного життя. Окремо досліджено значення судів, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та інституту омбудсмана як інституційних гарантів забезпечення балансу між правами та юридичними обов'язками.

Окремий напрям дослідження присвячено аналізу конфліктів та колізій у сфері реалізації прав і обов'язків. У роботі визначено основні причини виникнення юридичних конфліктів, пов'язаних із реалізацією суб'єктивних прав, а також запропоновано способи їх подолання. Доведено, що ефективне вирішення таких конфліктів можливе лише за умови дотримання принципів пропорційності, справедливості, рівності та правової визначеності. Особливу увагу приділено питанням визначення меж здійснення прав і допустимих обмежень у демократичному суспільстві.

У дисертації також досліджено сучасні тенденції трансформації концепції єдності прав і обов'язків у правовій державі. Йдеться про демократизацію суспільних відносин, розширення гарантій прав людини, посилення відповідальності органів публічної влади та зростання значення суспільної солідарності в умовах сучасних безпекових викликів. Встановлено, що розвиток інформаційного суспільства, цифровізація державного управління та глобалізаційні процеси суттєво впливають на зміст прав і юридичних обов'язків, зумовлюючи необхідність їх адаптації до нових суспільних реалій.

Практичне значення результатів дослідження полягає у розробленні рекомендацій щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики у сфері забезпечення балансу між правами та обов'язками. Запропоновано шляхи удосконалення механізмів захисту прав людини, підвищення ефективності судового контролю, посилення юридичної відповідальності за зловживання правом, а також розвитку правової освіти та правової культури населення. Окрему увагу приділено необхідності вдосконалення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері забезпечення належного виконання юридичних обов'язків і захисту прав громадян.

У роботі наголошено на важливості формування високого рівня правосвідомості та правової культури як необхідної умови ефективної реалізації принципу єдності прав і обов'язків. Обґрунтовано, що лише за умови усвідомлення особою нерозривного взаємозв'язку між її правами та відповідальністю можливе формування стабільного правопорядку та зміцнення

демократичних засад державності. Підкреслено, що розвиток правової культури сприяє підвищенню рівня довіри громадян до права, державних інституцій та механізмів судового захисту.

Отже, проведене дослідження дозволило сформулювати цілісне теоретико-правове бачення принципу єдності прав і обов'язків як фундаментальної засади сучасного правового регулювання. Доведено, що цей принцип виступає необхідною умовою забезпечення справедливого балансу між свободою особи, інтересами суспільства та функціонуванням державної влади. Отримані результати можуть бути використані у науковій діяльності, законотворчому процесі, правозастосовній практиці, освітньому процесі та системі професійної підготовки юристів.

Ключові слова: права, обов'язок, єдність прав і обов'язків, принципи права, правове регулювання, правовідносини, справедливість, пропорційність, правова визначеність, добросовісність, заборона зловживання правом, баланс приватних і публічних інтересів, юридична відповідальність, судова практика, правова держава, захист прав людини.

Список публікацій здобувача:

1. Жураківський Ю.В. Гарантії реалізації суб'єктивних прав сторін у договірних правовідносинах: проблеми балансу з юридичними обов'язками. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 12-20. DOI: <http://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.2>

2. Жураківський Ю. В. Справедливість як принцип правовідносин. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 765-769. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/184>

3. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як історико-філософська основа єдності прав і обов'язків. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ

Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 501-504.

4. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як конституційна основа єдності прав і обов'язків у сучасному праворозумінні. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 402-405.

5. Жураківський Ю.В. Функціональна природа суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у сучасних правовідносинах. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70) С. 190-195 (Республіка Польща). DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.27>

6. Жураківський Ю.В. Елементи структури правового обов'язку: аналіз юридичної природи. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 72-74.

7. Жураківський Ю.В. Еволюція концепції суб'єктивного права: від античності до становлення модерного правового суб'єкта. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 101-104.

8. Жураківський Ю.В. Роль європейського суду з прав людини у становленні доктрини позитивних обов'язків держави. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 44-47.

ABSTRACT

Zhurakivskyi Y.V. The principle of unity of rights and obligations in legal regulation. – *On the rights of the manuscript.*

Dissertation for the Degree of Candidate of Legal Sciences in specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines. – Institution of higher education “King Danylo University”, Ivano-Frankivsk, 2026.

The dissertation research is devoted to a comprehensive theoretical and legal understanding of the unity of rights and obligations as an independent principle of legal regulation. The study comprehensively examines the nature, content, internal structure, and functional purpose of this principle, determines its place among the general legal principles, and reveals the peculiarities of its implementation in various branches of law and under modern conditions of the development of a rule-of-law state. The relevance of the research topic is determined by the necessity to ensure an appropriate balance between human rights, the interests of society, and the obligations of the state in the context of the transformation of the legal system of Ukraine, the development of democratic institutions, and the strengthening of the role of international standards for the protection of human rights.

In a modern rule-of-law state, human rights and freedoms are recognized as the highest social value. At the same time, their effective implementation is impossible without the proper fulfillment of legal obligations by all participants in legal relations. Therefore, the principle of the unity of rights and obligations acquires particular significance as a fundamental basis of legal regulation, ensuring the harmonization of individual freedom with public interests, the requirements of legal order, and the necessity of maintaining stability within the state. The dissertation proves that the absence of a proper balance between rights and obligations gives rise to legal imbalance, which may manifest itself in the form of abuse of rights, violation of the principle of justice, excessive state coercion, or disregard for public interests.

The scientific novelty of the obtained results lies in the fact that the dissertation is one of the first comprehensive studies in which the unity of rights and obligations is

considered as an independent universal principle of modern legal regulation. The author formulates a definition of the principle of the unity of rights and obligations as a system of interdependence between legal entitlements and legal obligations established by law and guaranteed by the state, ensuring a fair balance between the interests of the individual, society, and the state. The study systematizes the main models of manifestation of this principle in legislation and legal practice, identifies the peculiarities of its implementation in various branches of law, and improves approaches to assessing the role of justice, legal certainty, and the prohibition of abuse of rights.

The dissertation substantiates that any subjective right acquires real meaning only under the condition of the existence of a corresponding legal obligation. At the same time, the relationship between rights and obligations is bilateral in nature, since the realization of the rights of one person is impossible without the proper fulfillment of obligations by other subjects of legal relations. It is proved that rights and obligations are complementary elements of a unified mechanism of legal regulation, while the violation of their proportionality negatively affects legality, legal order, and the level of public trust in state institutions.

Special attention in the research is paid to the analysis of historical and theoretical prerequisites for the formation of the concept of the unity of rights and obligations. The evolution of scientific approaches to understanding the relationship between freedom and responsibility is analyzed, ranging from classical philosophical and legal concepts to modern doctrines of the rule of law and human rights. It is established that in different historical periods the correlation between rights and obligations changed depending on the political regime, the level of development of legal culture, and the nature of relations between the state and society. The modern understanding of this principle is based on recognizing the individual as the highest social value and the necessity of ensuring a harmonious combination of individual freedom with social responsibility.

The dissertation pays considerable attention to the relationship between the principle of the unity of rights and obligations and other general legal principles. It is

proved that the principle of justice determines the necessity of an equitable distribution of rights and legal obligations among participants in legal relations. The principle of proportionality ensures the proportionality of restrictions on rights with the legitimate aim of legal regulation. The principle of legal certainty guarantees clarity in the content of rights and obligations as well as predictability of the legal consequences of an individual's conduct. The principle of good faith forms the moral and ethical basis for the exercise of rights and the fulfillment of obligations, while the prohibition of abuse of rights serves as an important mechanism for preventing the violation of the balance between private and public interests.

The dissertation separately analyzes the problems of implementing the principle of the unity of rights and obligations in various branches of law. In particular, constitutional law examines the interrelation between fundamental human rights and freedoms and constitutional obligations of citizens. Civil law reveals the significance of the principles of good faith and equality of parties in contractual relations. In labor law, attention is focused on the mutual responsibility of the employee and the employer. Administrative law explores the relationship between citizens' rights and the authoritative powers of state bodies. Criminal law considers the balance between individual rights and the necessity of ensuring public security and the inevitability of legal responsibility.

A significant place in the research is devoted to legislative and institutional guarantees for the implementation of the principle of the unity of rights and obligations. The role of the Constitution of Ukraine as the principal normative act establishing a balanced model of relations between the individual, society, and the state is revealed. It is proved that constitutional provisions form the foundation for ensuring legal balance between rights and obligations in all spheres of public life. Special attention is also paid to the importance of courts, state authorities, local self-government bodies, law enforcement agencies, and the institution of the Ombudsman as institutional guarantors of maintaining the balance between rights and legal obligations.

A separate area of the research is devoted to the analysis of conflicts and collisions in the sphere of realization of rights and obligations. The dissertation

identifies the main causes of legal conflicts related to the exercise of subjective rights and proposes methods for overcoming them. It is proved that effective resolution of such conflicts is possible only under the condition of compliance with the principles of proportionality, justice, equality, and legal certainty. Special attention is paid to issues concerning the determination of the limits of exercising rights and permissible restrictions in a democratic society.

The dissertation also examines contemporary trends in the transformation of the concept of the unity of rights and obligations in a rule-of-law state. This concerns the democratization of social relations, the expansion of guarantees of human rights, the strengthening of the responsibility of public authorities, and the increasing importance of social solidarity under modern security challenges. It is established that the development of the information society, digitalization of public administration, and globalization processes significantly influence the content of rights and legal obligations, necessitating their adaptation to new social realities.

The practical significance of the research results lies in the development of recommendations aimed at improving legislation and law enforcement practice in the sphere of ensuring a balance between rights and obligations. The study proposes ways to improve mechanisms for the protection of human rights, increase the effectiveness of judicial control, strengthen legal liability for abuse of rights, and develop legal education and legal culture of the population. Particular attention is paid to the necessity of improving the activities of state authorities and local self-government bodies in ensuring the proper fulfillment of legal obligations and the protection of citizens' rights.

The dissertation emphasizes the importance of forming a high level of legal consciousness and legal culture as a necessary condition for the effective implementation of the principle of the unity of rights and obligations. It is substantiated that only under the condition of awareness by the individual of the inseparable relationship between rights and responsibility is it possible to establish a stable legal order and strengthen the democratic foundations of statehood. It is emphasized that the

development of legal culture contributes to increasing public trust in law, state institutions, and judicial protection mechanisms.

Thus, the conducted research made it possible to form a comprehensive theoretical and legal vision of the principle of the unity of rights and obligations as a fundamental basis of modern legal regulation. It is proved that this principle acts as a necessary condition for ensuring a fair balance between individual freedom, the interests of society, and the functioning of state power. The obtained results may be used in scientific activity, the legislative process, law enforcement practice, educational activity, and the system of professional legal training.

Keywords: rights, obligation, unity of rights and obligations, principles of law, legal regulation, legal relations, justice, proportionality, legal certainty, good faith, prohibition of abuse of rights, balance of private and public interests, legal responsibility, judicial practice, rule-of-law state, protection of human rights.

PUBLISHER'S PUBLICATION LIST:

1. Zhurakivskyi Yu.V. Harantii realizatsii subiektyvnykh prav storin u dohovirnykh pravovidnosynakh: problemy balansu z yurydychnymy oboviazkamy. *Pravovi novely*. 2024. № 23. Tom 2. S. 12–20. DOI: <http://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.2>

2. Zhurakivskyi Yu.V. Spravedlyvist yak pryntsyp pravovidnosyn. *Yurydychnyi naukovi elektronnyi zhurnal*. 2024. № 11. S. 765–769. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/184>

3. Zhurakivskyi Yu.V. Pryntsyp spravedlyvosti yak istoryko-filosofska osnova yednosti prav i oboviazkiv. *Chasopys Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho*. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2015. Vyp. 12. S. 501–504.

4. Zhurakivskyi Yu.V. Pryntsyp spravedlyvosti yak konstytutsiina osnova yednosti prav i oboviazkiv u suchasnomu pravorozuminni. Chasopys Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Ivano-Frankivsk: Redaktsiino-vydavnychi viddil Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho, 2015. Vyp. 11. S. 402–405.

5. Zhurakivskyi Yu.V. Funktsionalna pryroda subiektyvnykh prav i yurydychnykh oboviazkiv u suchasnykh pravovidnosynakh. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70). S. 190–195 (Respublika Polshcha). DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.27>

6. Zhurakivskyi Yu.V. Elementy struktury pravovoho oboviazku: analiz yurydychnoi pryrody. Perspektyvni napriamky rozvytku yurydychnoi nauky u 21-mu storichchi: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 liutoho 2025 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publiclnoho prava, 2025. S. 72–74.

7. Zhurakivskyi Yu.V. Evoliutsiia kontseptsii subiektyvnoho prava: vid antychnosti do stanovlennia modernoho pravovoho subiekta. Priorytetni napriamy rozvytku yurydychnoi nauky: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 18–19 veresnia 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publiclnoho prava, 2024. S. 101–104.

8. Zhurakivskyi Yu.V. Rol Yevropeiskoho sudu z prav liudyny u stanovlenni doktryny pozytyvnykh oboviazkiv derzhavy. Reformuvannia ukrainskoho zakonodavstva: problemni pytannia ta shliakhy yikh vyrishennia: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 07–08 liutoho 2024 r. Kyiv: Naukovo-doslidnyi instytut publiclnoho prava, 2024. S. 44–47.

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄДНОСТІ ПРАВ І ОБОВ’ЯЗКІВ	26
1.1.Права та обов’язки як структурні елементи правовідносин (категоріальний аналіз, структура, зміст, співвідношення)	26
1.2.Справедливість як загально-правовий принцип та її значення для правового регулювання... ..	39
1.3.Єдність прав і обов’язків у системі принципів права	54
Висновки до Розділу 1	69
РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ	73
2.1.Єдність прав і обов’язків у механізмі правового регулювання	73
2.2.Колізії, конфлікти та межі здійснення прав.....	88
2.3.Пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом як інструменти забезпечення єдності	104
Висновки до Розділу 2	120
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ ПРАВ І ОБОВ’ЯЗКІВ	123
3.1.Законодавчі та інституційні гарантії єдності.....	123
3.2.Судова практика як форма конкретизації єдності прав і обов’язків	139
3.3.Тенденції розвитку концепції єдності в сучасній правовій державі	155
Висновки до Розділу 3	171
ВИСНОВКИ	174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТКИ	193

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасній юридичній науці складно віднайти категорії, які були б настільки взаємопов'язаними та взаємозалежними, як права і обов'язки. Попри їх зовнішню протилежність, вони не існують ізольовано одне від одного, а формують цілісну систему правового регулювання. Праву однієї особи кореспондує обов'язок іншої, а належне виконання обов'язків є необхідною передумовою реального здійснення прав. Саме тому їх співвідношення, взаємодію та збалансованість доцільно розглядати крізь призму принципу єдності прав і обов'язків як однієї з фундаментальних засад сучасного права.

Історичний досвід розвитку демократичних держав переконливо засвідчує, що гармонійне існування людини в суспільстві можливе лише за умови поєднання свободи з відповідальністю. Реалізація особою власних інтересів і потреб передбачає одночасне визнання права інших осіб на задоволення аналогічних потреб. Без обов'язку поважати права інших, не перешкоджати їх здійсненню та діяти в межах закону правовий статус особи втрачає стабільність, а суспільні відносини набувають конфліктного характеру.

Принцип єдності прав і обов'язків має не лише теоретичне, а й вагомим практичне значення. Він забезпечує належне функціонування механізму правового регулювання, впливає на зміст правовідносин, визначає межі здійснення прав та формує модель юридично значущої поведінки особи. У конкретних правовідносинах цей принцип виступає гарантією справедливого балансу між свободою особи та необхідністю врахування інтересів інших учасників суспільного життя.

Для сучасного етапу розвитку України особливо актуальним є переосмислення співвідношення прав і обов'язків. Тривалий час у суспільній свідомості переважала однобічна увага до прав і свобод людини, тоді як значення обов'язків нерідко недооцінювалося. Водночас саме обов'язки забезпечують

реальність прав, виступають засобом їх гарантування та умовою ефективного функціонування демократичної, соціальної та правової держави. Надання особі лише прав без належного усвідомлення відповідальності та обов'язків неминуче призводить до дисбалансу, правового нігілізму та зловживання правом.

Сучасні суспільні процеси переконливо демонструють, що свобода не може ототожнюватися зі вседозволеністю. Реальна свобода можлива лише там, де вона поєднується із самообмеженням, повагою до прав інших осіб та готовністю виконувати покладені законом обов'язки. Саме в цьому проявляється сутність правової держави, у якій права людини є невіддільними від юридичної відповідальності та обов'язків перед суспільством.

Важливою проблемою сучасного правового розвитку залишається недостатній рівень реалізації як прав, так і обов'язків. З одного боку, поширеними є випадки ухилення від виконання юридичних обов'язків, з іншого, спостерігається пасивне ставлення до використання наданих законом правових можливостей. Така ситуація негативно впливає на ефективність державного управління, економічний розвиток, стан правопорядку та рівень правової культури. За цих умов особливого значення набуває дослідження механізмів забезпечення єдності прав і обов'язків, принципів пропорційності, правової визначеності та заборони зловживання правом.

Актуальність теми посилюється також необхідністю вдосконалення законодавчих та інституційних гарантій реалізації досліджуваного принципу. Важливу роль у цьому процесі відіграє судова практика, яка конкретизує зміст прав і обов'язків, визначає межі їх здійснення та формує стандарти справедливого балансу між інтересами особи, суспільства і держави.

Крім того, принцип єдності прав і обов'язків має важливий морально-ціннісний вимір. Закріплені у праві права та обов'язки відображають суспільні уявлення про справедливе, належне та допустиме. Їх належне усвідомлення сприяє формуванню правової культури, відповідального громадянства, довіри до держави та стабільності правопорядку.

Слід зазначити, що окремі аспекти єдності прав та обов'язків були предметом наукових досліджень окремих учених. Питання сутності права, обов'язку та

правовідносин висвітлювали П. Рабінович, Є. Джумурат, Л. Летнянчин, Р. Калюжний, Т. Попович, О. Скрипнюк, О. Черновол, О. Карманюк, М. Козюбра, О. Скакун, Л. Шапенко та інші. Проблеми принципів права, верховенства права, справедливості та правового регулювання аналізували М. Луцький, С. Погребняк, І. Бабич, А. Колодій, Ю. Шемшученко, Н. Оніщенко, О. Петришин, М. Братасюк, О. Котуха та інші. Питання прав людини, меж здійснення прав та юридичних гарантій досліджували М. Мацькевич, В. Тацій, В. Журавський та Л. Луць та інші. Разом із тим комплексне дослідження єдності прав і обов'язків саме як самостійного принципу правового регулювання у сучасній юридичній науці залишається недостатньо розробленим.

Отже, потреба комплексного теоретико-правового дослідження єдності прав та обов'язків як принципу правового регулювання зумовлена як науковими, так і практичними чинниками. З'ясування сутності цього принципу, механізмів його реалізації та сучасних тенденцій розвитку є важливою передумовою вдосконалення національної правової системи, зміцнення гарантій прав людини та утвердження засад правової держави.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане відповідно до плану науково-дослідних робіт кафедри права Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила” за напрямами “Трансформація правової системи України в умовах розвитку правових систем сучасності (теоретико-правовий та історико-правовий аспекти)” (державний реєстраційний номер 0116U002342) та “Закономірності розвитку і функціонування правової держави” (державний реєстраційний номер 0111U006673). Тема дисертації відповідає Закону України “Про пріоритетні напрямки розвитку науки і техніки” та Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженим постановою Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дослідження є встановлення сутності, функціонального призначення та особливостей реалізації єдності прав і обов'язків

як принципу правового регулювання, а також формування науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення механізмів його реалізації в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення *завдань*, що становлять зміст дослідження:

- уточнити поняття права та обов'язку як структурних елементів правовідносин, розкрити їх зміст, структуру та співвідношення;

- дослідити справедливість як загально-правовий принцип та визначити її значення для забезпечення єдності прав і обов'язків;

- з'ясувати місце принципу єдності прав і обов'язків у системі принципів права;

- розкрити особливості функціонування принципу єдності прав і обов'язків у механізмі правового регулювання;

- проаналізувати колізії, конфлікти та межі здійснення прав у контексті забезпечення балансу прав та обов'язків;

- охарактеризувати пропорційність, правову визначеність і заборону зловживання правом як інструменти забезпечення досліджуваного принципу;

- визначити законодавчі та інституційні гарантії реалізації єдності прав і обов'язків;

- дослідити судову практику як форму конкретизації змісту прав і обов'язків та засіб забезпечення їх збалансованості;

- виявити сучасні тенденції розвитку концепції єдності прав і обов'язків у правовій державі;

- сформулювати пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення законодавства і юридичної практики у сфері забезпечення єдності прав та обов'язків.

Об'єктом дослідження є правове регулювання суспільних відносин, у межах яких відбувається формування, реалізація, обмеження, гарантування та захист прав і обов'язків як взаємопов'язаних елементів правового порядку, що здійснюється на засадах загальних принципів права, передусім принципу їх єдності як умови узгодження свободи та відповідальності.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади принципу єдності прав і обов'язків, його зміст, структура, функціональне призначення, механізми реалізації та роль у забезпеченні балансу між свободою особи й її відповідальністю у сучасному праворозумінні.

Методи дослідження. Для забезпечення наукової об'єктивності, всебічності та достовірності результатів у дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів пізнання. Методологічну основу роботи становить діалектичний метод пізнання правової дійсності, який застосовувався на всіх етапах дослідження для розкриття сутності єдності прав та обов'язків, виявлення закономірностей їх взаємозв'язку, розвитку та функціонування в умовах сучасного правового регулювання.

Поряд із цим використовувалися спеціально-наукові методи дослідження. Системний підхід дав можливість дослідити принцип єдності прав і обов'язків як цілісну внутрішньо узгоджену правову конструкцію, а також визначити його взаємозв'язок з іншими принципами права, зокрема справедливістю, верховенством права, пропорційністю, правовою визначеністю та добросовісністю (підрозділи 1.2, 1.3, 2.3). Завдяки структурно-функціональному методу з'ясовано місце досліджуваного принципу в механізмі правового регулювання, його вплив на формування правовідносин, реалізацію прав та виконання обов'язків (підрозділи 1.1, 2.1). Аналітико-синтетичний метод застосовувався під час дослідження змісту категорій прав та обов'язків, меж здійснення прав, колізій та конфліктів у правовідносинах, а також при формуванні узагальнених висновків щодо механізмів забезпечення їх єдності (підрозділи 1.1, 2.2, висновки до розділів 1, 2). Історико-правовий метод покладено в основу дослідження еволюції наукових уявлень про співвідношення прав і обов'язків, розвитку конституційних підходів до їх закріплення, а також становлення концепції єдності прав і обов'язків у національній та зарубіжній правовій традиції (розділ 1, підрозділ 3.3). Формально-юридичний метод виступив основним інструментом роботи з текстами нормативно-правових актів, судових рішень та офіційних документів. Його застосування забезпечило аналіз чинного

законодавства, тлумачення правових норм та визначення особливостей правового закріплення гарантій єдності прав і обов'язків (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2). Логіко-семантичний метод дав змогу уточнити зміст правових категорій, зокрема поняття принципу єдності прав та обов'язків (підрозділи 1.1, 1.3). Методи моделювання та прогнозування були використані для формування концептуальних підходів до вдосконалення механізму забезпечення досліджуваного принципу, вироблення пропозицій щодо розвитку законодавчих та інституційних гарантій, а також прогнозування тенденцій розвитку концепції єдності прав і обов'язків у сучасній правовій державі (підрозділи 3.1, 3.3). Соціолого-правовий та емпіричний методи застосовано під час узагальнення матеріалів судової практики, оцінки ефективності чинних правових механізмів та дослідження практичних аспектів реалізації прав і виконання обов'язків (підрозділ 3.2). Застосування зазначених методів у їх органічному взаємозв'язку забезпечило комплексний характер дослідження, належний рівень наукової аргументованості та обґрунтованість сформульованих висновків і практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізму забезпечення єдності прав та обов'язків як принципу правового регулювання (висновки до розділів 1-3, загальні висновки).

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена актуальністю обраної тематики та багатовимірністю поставлених завдань і полягає в тому, що дана робота є одним із перших комплексних теоретико-правових досліджень, спеціально присвячених осмисленню єдності прав та обов'язків як самостійного принципу правового регулювання. У роботі запропоновано цілісне бачення цього принципу не лише як теоретичної конструкції, а як дієвого механізму забезпечення балансу свободи, відповідальності та справедливості у сучасній правовій державі.

Специфіка дослідження полягає в інтеграції напрацювань загальної теорії права щодо принципів права, правовідносин, юридичної відповідальності та механізму правового регулювання з метою визначення місця принципу єдності прав і обов'язків у системі фундаментальних правових категорій. Основні наукові результати дослідження, які характеризуються новизною та виносяться на захист, полягають у тому, що:

уперше:

- сформульовано авторське визначення принципу єдності прав і обов'язків як універсального начала побудови юридичних норм і функціонування правовідносин, що полягає у нерозривному зв'язку, взаємній залежності та рівнозначності юридичних можливостей особи і встановлених для неї чи інших суб'єктів вимог належної поведінки;

- обґрунтовано, що принцип єдності прав і обов'язків належить до кола базових загальноправових засад, які визначають напрям правового регулювання, впливають на розвиток законодавства та формують внутрішню узгодженість правової системи. Доведено, що за своїм значенням він співвідноситься з такими фундаментальними принципами, як справедливість, рівність, гуманізм і верховенство права;

- виокремлено та систематизовано три основні моделі прояву принципу єдності прав і обов'язків у законодавстві та юридичній практиці: кореспондуючу модель, за якої праву одного учасника відповідає обов'язок іншого; статусну модель, у межах якої права та обов'язки поєднуються в єдиному правовому статусі особи чи посадової особи; а також модель реалізації прав у межах установлених законом обмежень, відповідно до якої здійснення правомочностей допускається лише за умови дотримання вимог закону, прав інших осіб і суспільного інтересу. Обґрунтовано, що зазначені моделі відображають різні форми практичного втілення досліджуваного принципу та дають змогу глибше зрозуміти механізм узгодження свободи, відповідальності й правового порядку в сучасній державі;

- виокремлено галузеві особливості прояву зазначеного принципу у конституційному, цивільному, сімейному, трудовому, адміністративному, податковому, екологічному та міжнародному праві, що дало змогу показати різні форми поєднання свободи, відповідальності та публічного інтересу, а також довести, що зміст і способи реалізації єдності прав та обов'язків змінюються залежно від характеру правовідносин, правового статусу їх учасників і ступеня втручання держави у відповідну сферу суспільного життя;

удосконалено:

- положення щодо функціонального значення принципу єдності прав і обов'язків, який забезпечує баланс приватних і публічних інтересів, сприяє формуванню партнерських відносин між особою та державою, зміцнює правовий статус людини, підвищує рівень правової культури та відповідальності учасників правовідносин, запобігає зловживанню правами й виступає необхідною гарантією стабільного та гармонійного розвитку суспільства і держави;

- положення про справедливість як універсальний критерій визначення меж здійснення прав, змісту обов'язків та розподілу юридичної відповідальності. Обґрунтовано, що саме через категорію справедливості досягається належна рівновага між свободою особи та необхідністю дотримання прав інших учасників правовідносин, а також між приватними інтересами людини і публічними потребами держави та суспільства. Справедливість розглядається не лише як моральна цінність, а як дієвий юридичний орієнтир для законодавця під час формування збалансованих норм права і для суду – під час їх тлумачення та застосування з урахуванням конкретних обставин справи;

- положення щодо ролі конституції як базового акта, у якому має бути відображено збалансовану модель взаємовідносин особи, суспільства і держави, засновану на взаємній відповідальності сторін, а також теоретичні засади значення конституційної та міжнародної судової юрисдикції як джерела стандартів належного співвідношення прав людини, обов'язків держави та публічного інтересу, що забезпечують узгоджений розвиток національної правової системи й ефективний захист основоположних прав;

- підходи до оцінки діяльності судів, органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів та омбудсмана як інституційних гарантів відновлення порушеного балансу між правами та обов'язками, що передбачають визначення критеріїв ефективності їх роботи за показниками доступності захисту, своєчасності реагування, законності рішень, відкритості процедур і реального поновлення порушених прав людини;

дістало подальший розвиток:

- положення про правову визначеність і теоретичні засади заборони зловживання правом через розкриття їх значення як взаємопов'язаних гарантій стабільного правового регулювання: правова визначеність забезпечує передбачуваність поведінки учасників правовідносин, однакове застосування норм права та належну реалізацію юридичних прав і обов'язків, тоді як заборона зловживання правом, маючи подвійну природу загального принципу права і конкретної юридичної межі здійснення прав, виступає дієвим засобом запобігання свавільному використанню правомочностей, відновлення порушеної рівноваги та захисту прав інших осіб;

- підходи до визначення меж здійснення прав шляхом поєднання законодавчих обмежень із загальноправовими засадами добросовісності, справедливості, розумності та неприпустимості завдання шкоди іншим особам, що дає можливість забезпечити збалансоване користування правами, попередити їх формальне чи недобросовісне використання, узгодити приватні інтереси з потребами суспільства та гарантувати належний рівень захисту прав інших учасників правовідносин;

- практичні рекомендації щодо подолання юридичних колізій шляхом систематизації законодавства, офіційного тлумачення норм, посилення ролі судової практики та застосування загальних принципів права, що сприятиме усуненню нормативних суперечностей, підвищенню правової визначеності, забезпеченню єдності правозастосування та більш ефективному захисту прав і законних інтересів учасників правовідносин;

- практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства і юридичної практики шляхом запровадження вимог добросовісного здійснення прав, сумлінного виконання обов'язків, посилення відповідальності органів влади та розширення доступних механізмів судового захисту, зокрема через цифровізацію судових процедур, спрощення доступу до безоплатної правової допомоги, удосконалення механізмів конституційної скарги та підвищення стандартів прозорості діяльності державних органів, що сприятиме підвищенню довіри до

правосуддя, зміцненню законності, своєчасному відновленню порушених прав і забезпеченню реальної рівноваги між інтересами особи, суспільства та держави.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в роботі положення, висновки та пропозиції можуть бути використані як методологічна основа для проведення подальших наукових досліджень у сфері теорії держави і права, проблем правового регулювання, співвідношення прав та обов'язків, а також розвитку концепції принципів права. Результати дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності під час удосконалення чинного законодавства України, зокрема щодо нормативного закріплення механізмів забезпечення балансу прав і обов'язків, реалізації принципів пропорційності, правової визначеності, справедливості та запобігання зловживанню правом. Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила” при викладанні курсів “Теорія держави і права”, “Актуальні проблеми теорії держави і права”, “Філософія права” (акт впровадження від 02.09.2025); науково-дослідній та експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка УАН І.М. Луцького при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, при підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері (довідка про впровадження від 07.10.2025).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри права Закладу вищої освіти “Університет Короля Данила”, де було виконано дисертацію, та оприлюднено на трьох наукових конференціях, а саме: Міжнародній науково-практичній конференції “Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі” (м. Київ, 18-19 лютого 2025 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід” (м. Київ, 18-19 вересня 2024 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції “Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення” (м. Київ, 07-08 лютого 2024 р.).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 8 наукових публікаціях, що розкривають основний зміст дисертації, з яких: 4 статті у наукових фахових виданнях України, 1 стаття у науковому періодичному виданні держави ЄС (Республіка Польща), а також 3 тези доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена специфікою досліджуваної проблематики, а також метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (165 найменувань на 16 сторінках) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 195 сторінок, з них основний текст розміщений на 165 сторінках, додатки на 3 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЄДНОСТІ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ

1.1. Права та обов'язки як структурні елементи правовідносин (категоріальний аналіз, структура, зміст, співвідношення)

У теоретико-правовому вимірі правовідносини постають не лише як зовнішньо впорядкований юридичний зв'язок між суб'єктами, а як особлива форма соціальної комунікації, у межах якої абстрактна нормативність права набуває індивідуалізованого, персоніфікованого та практично значущого характеру. Саме через правовідносини правова норма перестає бути лише загальним правилом поведінки і трансформується у конкретну модель взаємодії, де кожен учасник отримує визначене місце, юридичну роль, межі можливої або необхідної поведінки, а також відповідний обсяг правових очікувань.

Загальна теорія права традиційно розглядає правовідносини як єдність суб'єктів, об'єкта та змісту. Проте таке тричленне розуміння не повинно сприйматися механічно, оскільки саме зміст правовідносин, виражений у взаємопов'язаних правах та обов'язках, забезпечує функціональну цілісність усієї конструкції. Суб'єкти не просто існують у правовому полі, а взаємодіють між собою через юридично визначені можливості та необхідності. Об'єкт правовідносин, своєю чергою, набуває правового значення лише тоді, коли навколо нього формується певна конфігурація дозволеної, належної, забороненої або гарантованої поведінки [32, с. 231]. Тому права та обов'язки можна розглядати як змістовне ядро правовідносин, у якому концентруються нормативна воля законодавця, інтереси учасників суспільного життя та механізми юридичного забезпечення відповідної поведінки.

У науковій традиції питання про природу суб'єктивного права і юридичного обов'язку має тривалу історію, адже саме через ці категорії розкривається співвідношення права як системи загальнообов'язкових норм і права як інструменту індивідуальної свободи. Ганс Кельзен, розвиваючи

нормативістське праворозуміння, прагнучи показати, що юридичні права і юридичні обов'язки не можуть бути відірвані від системи норм, оскільки їхня юридичність впливає не з фактичної сили інтересу, а з належності певної поведінки до нормативного порядку. Натомість Герберт Гарт, аналізуючи структуру правової системи, наголошував на особливій ролі правил, які не лише покладають обов'язки, а й надають можливості, повноваження, компетенції [54, с. 108-113]. Такий підхід дає підстави розглядати суб'єктивне право не як просту похідну від обов'язку, а як самостійну форму юридичного визнання свободи особи.

У вітчизняній теоретико-правовій думці суб'єктивне право зазвичай визначається як гарантована державою міра можливої поведінки уповноваженої особи. Таке визначення, представлене у працях Петра Рабіновича, Ольги Скакун, Миколи Козюбри, Петра Рабіновича, Володимира Погорілка, Юрія Шемшученка та інших українських правознавців, зберігає свою евристичну цінність, оскільки вказує одразу на кілька сутнісних ознак суб'єктивного права [14, с. 77].

Водночас категорія суб'єктивного права не може бути зведена лише до юридично дозволеної поведінки. Дозвіл є важливим, але недостатнім елементом суб'єктивного права, оскільки реальне право передбачає не тільки можливість діяти самому, а й можливість вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися певним соціальним благом, звертатися за захистом у разі порушення або оспорювання права. Саме тому в теорії права усталеною є позиція про багатокomпонентну структуру суб'єктивного права [93, с. 320-326].

Найперше суб'єктивне право виявляється у правомочності на власну поведінку. Вона означає, що суб'єкт може діяти певним чином у межах, визначених правом, і така поведінка визнається правомірною. Однак ця правомочність має не лише дозволювальне, а й ціннісне значення. Вона фіксує простір автономії особи, її здатність бути активним учасником правового життя, самостійно формувати юридично значущу поведінку та реалізовувати власні інтереси. У цьому контексті доречним є звернення до поглядів Джозефа Раза, який розглядав права як підстави для покладення обов'язків на інших осіб і

водночас як інструменти захисту значущих інтересів. Такий підхід дозволяє побачити у суб'єктивному праві не лише формальну юридичну можливість, а й засіб інституційного визнання особистої автономії [135, с. 62].

Друга складова суб'єктивного права пов'язана з можливістю вимагати певної поведінки від інших осіб. Саме тут найбільш виразно проявляється корелятивний характер правовідносин, оскільки право одного суб'єкта передбачає відповідний обов'язок іншого. Проте кореляція не завжди має просту двосторонню форму. У приватноправових відносинах вона часто є достатньо очевидною: право кредитора вимагати виконання зобов'язання співвідноситься з обов'язком боржника виконати його належним чином. У публічно-правових відносинах така кореляція може бути складнішою, оскільки суб'єктивному праву особи нерідко відповідає не один конкретний обов'язок, а система обов'язків держави, органів публічної влади, посадових осіб або навіть невизначеного кола суб'єктів [140].

Третій елемент суб'єктивного права виявляється у правомочності користування певним соціальним благом. Ідеться не тільки про матеріальні речі, а й про нематеріальні цінності, соціальні можливості, юридичні стани, публічні послуги, свободи, гарантії. Саме через цей елемент суб'єктивне право набуває матеріального виміру, оскільки воно спрямоване не на абстрактну юридичну форму, а на певний життєвий результат [77, с. 312-315].

Четвертою необхідною складовою суб'єктивного права є правомочність на захист. Вона засвідчує, що право не вичерпується декларацією можливої поведінки, а включає механізм реагування на його порушення, невизнання або оспорювання. Без правомочності на захист суб'єктивне право перетворюється на моральне побажання або політичну декларацію, оскільки не має інституційного способу відновлення. Саме тому Лон Фуллер, аналізуючи внутрішню мораль права, підкреслював значення процедурності, передбачуваності та здатності правового порядку забезпечувати відповідність між проголошеними нормами і реальною практикою їх застосування.

Якщо суб'єктивне право виражає юридично гарантовану міру можливої поведінки, то юридичний обов'язок у найзагальнішому вигляді постає як міра необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта. Однак і тут необхідно уникати спрощення. Юридичний обов'язок не є лише примусовим тягарем, покладеним на особу зовнішньою владою. Він є необхідним елементом правового зв'язку, без якого право іншого суб'єкта не може бути реалізоване [73].

Юридичний обов'язок має низку істотних ознак, які відмежовують його від інших видів соціальної повинності. Насамперед він є нормативно визначеним, тобто впливає з правової норми, договору, судового рішення, адміністративного акта або іншого юридичного факту, визнаного правопорядком. Далі він має обов'язковий характер, оскільки адресат не може довільно відмовитися від його виконання без настання юридичних наслідків. Крім того, обов'язок є забезпеченим механізмами державного або іншого інституційного примусу, хоча примус не завжди реалізується безпосередньо і не становить єдиного мотиву правомірної поведінки [13, с. 15].

Порівняння юридичного обов'язку з моральним, релігійним або корпоративним обов'язком дає змогу точніше розкрити його специфіку. Моральний обов'язок ґрунтується на уявленнях про добро, совість, справедливість, честь, гідність; релігійний - на вірі, догматах, духовній дисципліні; корпоративний - на правилах певної організації або професійної спільноти. Юридичний обов'язок може перетинатися з цими формами соціальної повинності, але не збігається з ними. Його особливість полягає в тому, що він має формально визначене джерело, юридично окреслений зміст і передбачені правом наслідки невиконання. Водночас надмірно позитивістське розуміння обов'язку як простого наказу, підкріпленого санкцією, є недостатнім, оскільки сучасне право не може бути зведене до примусу. Як слушно впливає з правової філософії Гарта, правові обов'язки функціонують не тільки через страх санкції, а й через внутрішнє прийняття правил як стандартів поведінки [105, с. 194-197].

Внутрішня структура юридичного обов'язку також є багатовимірною. Найочевиднішою її формою є обов'язок активної поведінки, тобто необхідність

вчинити певні дії: передати майно, сплатити кошти, надати інформацію, виконати роботу, ухвалити рішення, забезпечити процедуру, надати послугу. Такий обов'язок має конструктивний характер, оскільки спрямований на створення, зміну або підтримання певного правового стану. Іншою формою є обов'язок пасивної поведінки, який полягає в утриманні від дій, що порушують права інших осіб, публічний порядок або встановлений правовий режим [118, с. 411]. У цьому разі належна поведінка виражається не в активному діянні, а в самоконтролі, обмеженні власної свободи, невторчання у сферу правомірної автономії іншого суб'єкта.

Окремо слід виділити обов'язок зазнавати певних юридичних наслідків. Він проявляється тоді, коли суб'єкт унаслідок правопорушення, невиконання договору, заподіяння шкоди або настання іншого юридичного факту повинен прийняти покладені на нього правом наслідки: відшкодувати шкоду, сплатити штраф, понести дисциплінарну, адміністративну, цивільну чи іншу відповідальність [161].

Зміст правовідносин, таким чином, не може бути зведений до однієї з його складових. Він постає як єдність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які взаємно передбачають, обмежують і забезпечують одне одного. У теорії права прийнято розрізняти юридичний і фактичний зміст правовідносин. Юридичний зміст становлять права та обов'язки учасників, тоді як фактичний зміст охоплює реальну поведінку суб'єктів, через яку ці права та обов'язки реалізуються. Таке розмежування є методологічно важливим, оскільки воно дозволяє побачити можливу напругу між нормативною моделлю і соціальною практикою. Право може формально надавати суб'єкту певні можливості, але фактичні умови, інституційні бар'єри, нерівність ресурсів або неефективність процедур можуть ускладнювати або навіть унеможливити їх реалізацію [148, с. 183-190].

Саме тому аналіз прав і обов'язків має виходити за межі формально-догматичного опису. Необхідно враховувати, що правовідносини мають соціальний, вольовий і ціннісний виміри. Соціальний вимір полягає в тому, що права та обов'язки впорядковують реальні суспільні зв'язки, конфлікти

інтересів, форми співпраці та відповідальності. Вольовий вимір означає, що правовідносини відображають не тільки волю держави, закріплену в нормі, а й волю учасників, які вступають у правовий зв'язок, реалізують права, виконують обов'язки або ухиляються від них. Ціннісний вимір виявляється у тому, що співвідношення прав і обов'язків завжди пов'язане з уявленнями про справедливість, свободу, рівність, гідність, правову визначеність і пропорційність [122, с. 482]. Саме тут формальна юридична конструкція набуває глибшого філософсько-правового значення.

Важливо підкреслити, що права та обов'язки не існують у правовідносинах ізольовано. Їхній зв'язок має корелятивний характер, але корелятивність не завжди означає повну симетрію. У класичному приватноправовому зобов'язанні право однієї сторони справді безпосередньо відповідає обов'язку іншої. Однак у конституційному, адміністративному, екологічному, соціальному та інших галузевих масивах права така відповідність часто є багаторівневою. Праву особи може відповідати комплекс обов'язків держави, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, приватних суб'єктів, які виконують публічно значущі функції, або навіть суспільства загалом [100, с. 184]. Тому теза про неможливість існування права без обов'язку потребує уточнення: суб'єктивне право завжди передбачає певний нормативний механізм забезпечення, але цей механізм не обов'язково зводиться до одного індивідуалізованого обов'язку конкретної особи.

Ця обставина має особливе значення для сучасної теорії прав людини. Рональд Дворкін, розглядаючи права як “козирі” проти утилітарних міркувань більшості, наголошував на тому, що індивідуальні права не можуть бути легко принесені в жертву політичній доцільності. Водночас така позиція не означає абсолютизації прав і заперечення обов'язків. Навпаки, у демократичній правовій державі права особи набувають реальної сили лише тоді, коли вони співвіднесені з обов'язками держави їх поважати, захищати і забезпечувати. У цьому аспекті сучасна доктрина прав людини часто розрізняє негативні обов'язки невтручання, позитивні обов'язки активного забезпечення та процедурні обов'язки створення

ефективних механізмів захисту. Отже, чим складнішим стає каталог прав, тим складнішою стає й система відповідних обов'язків [86, с. 437-441].

Не менш важливою є проблема меж здійснення суб'єктивного права. Суб'єктивне право як міра можливої поведінки за своєю природою не є безмежним. Його межі визначаються не тільки текстом правової норми, а й правами інших осіб, публічним інтересом, принципами добросовісності, розумності, справедливості та пропорційності. У цьому контексті значущою є ідея Густава Радбруха про те, що позитивне право повинно бути оцінюване крізь призму справедливості, а правова визначеність, хоча й становить важливу цінність, не може повністю витіснити змістовні вимоги права. Застосовуючи цю думку до аналізу прав і обов'язків, можна стверджувати, що формальне посилення на суб'єктивне право не завжди є достатнім для виправдання поведінки, якщо така поведінка очевидно руйнує баланс правового зв'язку, порушує права інших осіб або набуває характеру зловживання правом.

Зловживання правом є одним із найбільш показових прикладів деформації співвідношення суб'єктивного права та юридичного обов'язку. Формально суб'єкт може діяти в межах наданої йому правом можливості, однак фактично його поведінка спрямовується не на реалізацію охоронюваного інтересу, а на заподіяння шкоди іншій особі, уникнення відповідальності, блокування правомірної діяльності або руйнування цілей правового регулювання [58]. У таких випадках право втрачає свою соціальну функцію і перетворюється на інструмент неправомірної переваги. Саме тому принцип добросовісності, який активно розвивається в сучасному приватному та публічному праві, виконує роль коректора формального правокористування. Він показує, що здійснення суб'єктивного права завжди передбачає певний мінімум відповідальної поведінки, тобто прихований або прямо виражений обов'язок не руйнувати правовий баланс.

Водночас небезпечною є й протилежна крайність - надмірне розширення юридичних обов'язків за рахунок звуження сфери суб'єктивних прав. Коли правопорядок починає розглядати особу переважно як носія повинностей, а не

як автономного учасника правового життя, право ризикує втратити свій гуманістичний зміст. Такий підхід суперечить сучасному конституціоналізму, який виходить із пріоритету людської гідності, свободи та невідчужуваності основоположних прав. Микола Козюбра у своїх працях неодноразово наголошував на тому, що верховенство права не може бути зведене до формальної законності, оскільки воно передбачає підпорядкування державної влади праву як системі цінностей і принципів. У контексті досліджуваної проблематики це означає, що юридичні обов'язки мають бути легітимними, пропорційними, передбачуваними та спрямованими на забезпечення, а не на нівелювання прав людини [37, с. 501].

Питання співвідношення прав і обов'язків особливо гостро постає в публічно-правових відносинах, де одна сторона часто наділена владними повноваженнями, а інша перебуває у становищі адресата владного впливу. У таких відносинах суб'єктивне право приватної особи виступає не лише можливістю певної поведінки, а й засобом обмеження влади. Водночас юридичний обов'язок органу влади не є звичайною приватноправовою повинністю; він має публічний характер і впливає з принципів законності, належного урядування, пропорційності, недискримінації та поваги до прав людини [61, с. 237-243]. Саме тому сучасна адміністративно-правова доктрина дедалі частіше розглядає публічну владу не як джерело одностороннього наказу, а як носія сервісних, процедурних і гарантійних обов'язків перед особою.

У приватноправових відносинах баланс прав і обов'язків має іншу, але не менш важливу природу. Тут у центрі перебуває автономія волі, майнова самостійність, рівність сторін, свобода договору. Однак і в цій сфері суб'єктивне право не є абсолютним. Свобода договору обмежується вимогами добросовісності, справедливості, розумності, заборонаю дискримінації, захистом слабшої сторони, імперативними нормами та публічним порядком. Відповідно, юридичний обов'язок у приватному праві не лише забезпечує виконання взятих на себе зобов'язань, а й підтримує довіру до цивільного обороту. Якщо право кредитора не підкріплене обов'язком боржника, воно

втрачає практичну цінність; якщо ж обов'язок боржника не обмежений принципами справедливості та пропорційності, він може перетворитися на засіб надмірного примусу. Тому приватне право також ґрунтується на складному балансі свободи і відповідальності [83, с. 54].

Функціональне значення прав і обов'язків у механізмі правового регулювання виявляється передусім у їхній регулятивній ролі. Через них право визначає, які дії дозволені, які є необхідними, які заборонені, а які гарантуються. Проте регулятивна функція не є суто технічною. Вона водночас має ціннісний характер, оскільки встановлює юридично значущу модель співжиття, у якій свобода одного суб'єкта узгоджується зі свободою іншого. У цьому аспекті доречно згадати Юргена Габермаса, який розглядав право як засіб інституціоналізації комунікативної свободи і водночас як механізм легітимного узгодження приватної та публічної автономії [114, с. 326-329]. З позицій такого підходу права та обов'язки є не лише командами або дозволами, а формами правової комунікації, у яких суспільство визначає прийнятні межі взаємного визнання.

Охоронна функція прав і обов'язків полягає у забезпеченні стабільності правового порядку, попередженні правопорушень і відновленні порушених прав. Суб'єктивне право без охоронного механізму є неповним, а юридичний обов'язок без наслідків невиконання є слабким нормативним приписом [138, с. 418]. Разом вони створюють конструкцію юридичної відповідальності, у межах якої правомірна поведінка підтримується не тільки переконанням, а й можливістю примусового реагування. Водночас сучасне розуміння охоронної функції не повинно обмежуватися каральним аспектом.

Гарантійна функція суб'єктивного права проявляється в тому, що воно створює для особи юридично захищений простір очікуваної поведінки інших суб'єктів і держави. Особа, яка є носієм права, може не лише діяти, а й розраховувати на те, що її правовий статус буде визнано, а у разі порушення - відновлено. Саме правова гарантованість відрізняє суб'єктивне право від простої можливості або соціальної претензії. Проте гарантованість не зводиться лише до

наявності судового захисту. Вона передбачає якісне законодавство, ефективні адміністративні процедури, доступність правової допомоги, незалежність суду, виконання рішень, правову культуру посадових осіб та належний рівень правосвідомості самих учасників правовідносин. Отже, суб'єктивне право є ефективним настільки, наскільки система юридичних обов'язків навколо нього здатна забезпечити його практичну реалізацію [144, с. 73-78].

Обмежувальна та дисциплінуюча функція юридичного обов'язку не повинна сприйматися виключно негативно. У правовій державі обов'язок не має на меті придушення особистості; він покликаний впорядкувати взаємодію суб'єктів таким чином, щоб свобода не перетворювалася на свавілля. Саме через юридичні обов'язки право встановлює мінімальні стандарти відповідальної поведінки, необхідні для існування складного суспільства. У цьому аспекті юридичний обов'язок є формою соціальної солідарності, оскільки він вказує на те, що реалізація прав однієї особи неможлива без належної поведінки інших. Ця думка особливо актуальна для сучасних правовідносин, пов'язаних із захистом довкілля, цифровою безпекою, персональними даними, публічним здоров'ям, соціальним забезпеченням, де індивідуальна поведінка має наслідки для широкого кола осіб [150, с. 103-109].

Права та обов'язки мають також важливе значення для правової визначеності. Вони дозволяють суб'єктам прогнозувати юридичні наслідки власної поведінки, оцінювати межі допустимого, планувати свої дії та захищати легітимні очікування. Правова визначеність неможлива без достатньо чіткого окреслення того, що суб'єкт може, чого він повинен, від чого має утримуватися і на що може розраховувати. Водночас надмірна деталізація прав і обов'язків здатна зробити правове регулювання негнучким, формалістичним і відірваним від реального життя.

Категоріальний аналіз прав і обов'язків дає змогу також уточнити співвідношення понять “свобода”, “дозвіл”, “заборона” і “зобов'язання”. Свобода в правовому сенсі не є простим фактом відсутності перешкод; вона потребує нормативного визнання і захисту. Дозвіл фіксує можливість певної

поведінки, але не завжди створює для інших осіб активний обов'язок сприяти її реалізації. Заборона встановлює межу, за яку суб'єкт не повинен виходити. Зобов'язання вимагає вчинення певної дії [163]. У реальних правовідносинах ці модуси часто поєднуються. Наприклад, право власності включає дозвіл володіти, користуватися і розпоряджатися майном, заборону іншим особам неправомірно втручатися у це право, обов'язки власника не порушувати права інших і можливість вимагати захисту в разі порушення. Отже, суб'єктивне право є комплексною юридичною позицією, у якій різні нормативні елементи взаємодіють між собою.

З позицій сучасної теорії права особливої уваги потребує проблема співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу. Законний інтерес часто постає як юридично значуще прагнення особи до певного блага, яке визнається правом, але не завжди набуває форми повноцінного суб'єктивного права з чітко визначеним кореспондуючим обов'язком. Це розмежування має практичне значення, оскільки дозволяє уникнути як необґрунтованого розширення сфери суб'єктивних прав, так і знецінення інтересів, які потребують правового врахування. У багатьох випадках саме законний інтерес є проміжною категорією між соціальною потребою і суб'єктивним правом. Він сигналізує про наявність ціннісно значущої претензії, яка може бути врахована законодавцем, судом або адміністративним органом, але ще не завжди породжує повний комплекс правомочностей уповноваженої особи [89, с. 8-12].

У цьому зв'язку доречно звернутися до ідей Джона Ролза, який, розглядаючи справедливість як чесність, наголошував на необхідності таких інституційних умов, за яких основні свободи кожного узгоджуються зі свободами інших, а соціальні та економічні нерівності можуть бути виправдані лише за умови їхньої прийнятності з позицій справедливої структури суспільства. Хоча концепція Ролза належить до політичної філософії, вона має безпосереднє значення для теорії правовідносин, оскільки показує, що права та обов'язки не є нейтральними технічними конструкціями [65]. Вони розподіляють

соціальні можливості, відповідальність, ризики й гарантії. Тому питання про їхній зміст завжди є питанням про модель справедливого правового порядку.

Разом із тим не можна ігнорувати, що в реальному правовому житті права та обов'язки можуть перебувати в стані конфлікту, конкуренції або дисбалансу. Конфлікт може виникати між правами різних осіб, між правом особи і публічним інтересом, між формальним обов'язком і вимогами справедливості, між законодавчою моделлю і фактичною можливістю її реалізації. Саме в таких ситуаціях особливого значення набувають принципи пропорційності, правової визначеності, добросовісності, недискримінації та розумного балансу. Вони дозволяють не механічно зіставляти права й обов'язки, а оцінювати їх у контексті конкретної ситуації, враховуючи мету правового регулювання, інтенсивність втручання, значущість захищуваного інтересу та можливість досягнення легітимної мети менш обтяжливими засобами [26, с. 94].

Власний аналіз дає підстави стверджувати, що суб'єктивне право і юридичний обов'язок є не просто парними категоріями, а двома взаємодоповнювальними способами існування правової нормативності. Суб'єктивне право виражає правову нормативність через можливість, свободу, домагання, захищений інтерес; юридичний обов'язок - через необхідність, відповідальність, належну поведінку, межу свободи. Якщо право без обов'язку ризикує стати декларативним, то обов'язок без права - репресивним або формально-примусовим. Лише їхня взаємна збалансованість створює повноцінний правовий зв'язок, у якому свобода не заперечує відповідальності, а відповідальність не знищує свободи. Саме в цьому полягає глибинна діалектика правовідносин як форми цивілізованого суспільного співжиття.

Отже, права та обов'язки як структурні елементи правовідносин слід розглядати не ізольовано, а у взаємній єдності категоріального, структурного, функціонального та ціннісного аспектів. Категоріально суб'єктивне право є мірою юридично можливої поведінки, спрямованої на реалізацію охоронюваного інтересу, тоді як юридичний обов'язок є мірою необхідної поведінки, що забезпечує реалізацію права іншого суб'єкта, публічного інтересу

або стабільності правопорядку [47, с. 39]. Структурно суб'єктивне право охоплює правомочності на власну поведінку, вимогу, користування благом і захист, а юридичний обов'язок включає активну поведінку, утримання від певних дій і прийняття юридичних наслідків. Функціонально вони забезпечують регулятивну, охоронну, гарантійну, стабілізаційну та комунікативну роль права. Ціннісно їхній баланс виражає фундаментальну ідею правового порядку: свобода особи можлива лише там, де вона співвіднесена з обов'язком поважати свободу іншого.

У підсумку можна зробити висновок, що права та обов'язки становлять основний зміст правовідносин і водночас виступають засобом перетворення об'єктивного права на реальну соціально-юридичну практику. Їхнє співвідношення має корелятивний, але не завжди симетричний характер; воно змінюється залежно від галузі права, типу правовідносин, природи суб'єктів, змісту охоронюваного інтересу та цілей правового регулювання. Сучасне праворозуміння потребує відмови як від абсолютизації суб'єктивних прав без урахування юридичних обов'язків, так і від надмірного посилення обов'язків, що нівелює автономію особи. Найбільш переконливою видається така модель, у якій суб'єктивне право і юридичний обов'язок розглядаються як взаємозалежні елементи правової форми суспільних відносин, покликані забезпечити справедливий, передбачуваний і гуманістично орієнтований правопорядок [71].

З огляду на викладене, категоріальний аналіз прав і обов'язків дозволяє глибше осмислити саму природу права як соціального феномену. Право не вичерпується системою норм, санкцій або формальних процедур; воно проявляється у здатності створювати такі юридичні зв'язки, у межах яких особа визнається носієм свободи, але водночас залишається включеною в мережу відповідальності перед іншими суб'єктами та суспільством. Саме тому права та обов'язки є не лише техніко-юридичними елементами правовідносин, а й категоріями, через які розкривається гуманістичний, комунікативний і цивілізаційний зміст права. Їхня належна інтерпретація має принципове

значення як для загальної теорії права, так і для правотворчості, правозастосування, судового захисту та формування правової культури.

1.2. Справедливість як загально-правовий принцип та її значення для правового регулювання

Осмислення справедливості як загально-правового принципу належить до тих проблем теорії права, у межах яких найбільш виразно виявляється подвійна природа права як нормативного й водночас ціннісного феномену. Право не може бути зведене лише до системи формально встановлених правил поведінки, оскільки його соціальне призначення полягає не тільки у впорядкуванні зовнішніх дій суб'єктів, а й у забезпеченні такого нормативного порядку, який сприймається суспільством як обґрунтований, легітимний і морально виправданий. Саме тому справедливість виступає не периферійною моральною вимогою, що додається до права ззовні, а внутрішньою характеристикою правового регулювання, без якої позитивне право втрачає здатність бути не лише ефективним, а й правовим у змістовному значенні цього слова.

У загальнотеоретичному вимірі справедливість постає як категорія, що поєднує у собі ідею належного, вимогу міри, принцип рівноваги між правами й обов'язками, а також критерій допустимості примусового впливу держави на особу. Вона є тим ціннісним масштабом, за допомогою якого оцінюється не тільки поведінка окремих суб'єктів, а й якість самої правової норми, спрямованість правової політики, зміст юридичної відповідальності, характер судового розсуду, співвідношення приватного та публічного інтересу [18, с. 136].

Історія правової думки переконливо засвідчує, що ідея справедливості супроводжує право від найдавніших етапів його філософського осмислення. В античній традиції справедливість розглядалася як відповідність належному порядку, гармонії та мірі. Для Платона справедливість була не лише властивістю окремого вчинку, а й принципом упорядкування цілого суспільного організму, у якому кожен елемент має виконувати властиву йому функцію. Хоча

платонівська модель нерідко критикується за схильність до ієрархічного розуміння соціального порядку, її значення для правової теорії полягає в тому, що справедливість тут уперше постає як засаднича умова цілісності політико-правової спільноти. Вона не зводиться до приватної чесноти, а набуває значення принципу організації суспільного життя.

Особливе місце у становленні правового розуміння справедливості посідає Арістотель, який розмежував розподільчу і зрівнювальну справедливість. Розподільча справедливість передбачає надання благ, почестей, прав чи обтяжень відповідно до певного критерію належності, заслуги або пропорції, тоді як зрівнювальна справедливість спрямована на відновлення порушеної рівноваги у відносинах між суб'єктами. Це розмежування зберігає методологічне значення і для сучасної теорії права, оскільки дозволяє пояснити різні логіки правового регулювання: одна з них пов'язана з розподілом соціальних можливостей і тягарів, інша — з компенсацією, відповідальністю, відшкодуванням шкоди та відновленням порушеного правового балансу. У сучасних умовах ці два виміри не існують ізольовано, адже навіть приватноправове відшкодування шкоди має соціальний сенс, а розподіл публічних благ повинен враховувати конкретні правові наслідки для окремої особи [51, с. 98-104].

У природно-правовій традиції справедливість набула значення критерію оцінки позитивного права. Тома Аквінський, розвиваючи класичне вчення про природний закон, виходив із того, що людський закон є правом настільки, наскільки він узгоджується з розумом і загальним благом; закон, який радикально суперечить справедливості, втрачає власне правову якість. Ця теза має особливе значення для розуміння меж формальної законності. Вона показує, що нормативний акт не може претендувати на повну правову легітимність лише тому, що був прийнятий компетентним органом і в установленій процедурі. Формальна чинність ще не гарантує змістовної правовості [75, с. 286].

Водночас юридичний позитивізм, особливо в його класичних формах, традиційно прагнув відокремити питання чинності права від питання його

моральної оцінки. У працях Джона Остіна право постає як наказ суверена, забезпечений санкцією, а тому справедливість не входить до критеріїв юридичної чинності. У більш розвиненому варіанті позитивізму Герберт Харт запропонував значно складнішу модель права як системи первинних і вторинних правил, у якій моральність і право не ототожнюються, але й не перебувають у повній ізоляції. Харт визнавав, що право має певний мінімальний моральний зміст, зумовлений природними обставинами людського співжиття: вразливістю людини, обмеженістю ресурсів, приблизною рівністю фізичних можливостей, потребою у співпраці. Важливо, що така позиція не заперечує значення справедливості, а радше застерігає від її безпосереднього розчинення у праві, наголошуючи на потребі розрізняти аналітичне питання про чинність норми і критичне питання про її моральну якість [119, с. 52-56].

Інший підхід репрезентує Лон Фуллер, який обґрунтовував ідею внутрішньої моралі права. На його думку, право не може існувати як довільна сукупність владних приписів, оскільки саме функціонування правового порядку передбачає дотримання певних процедурних вимог: загальності правил, їх оприлюднення, незворотності, зрозумілості, несуперечливості, можливості виконання, стабільності та відповідності офіційного застосування проголошеним нормам. Хоча ці вимоги не вичерпують матеріальної справедливості, вони утворюють мінімальне процедурне ядро правової справедливості, без якого регулювання перетворюється на свавілля [131, с. 206]. Фуллер переконливо показав, що справедливість у праві не завжди постає у вигляді абстрактної моральної істини; інколи вона виявляється саме у формі належної процедури, передбачуваності, послідовності й чесності правового порядку щодо адресата норми [143].

Рональд Дворкін, полемізуючи з юридичним позитивізмом, запропонував розуміння права як цілісності, у межах якого принципи відіграють не меншу роль, ніж правила. На його думку, суддя, вирішуючи складну справу, не може обмежитися механічним застосуванням формально чинної норми, а повинен інтерпретувати правову систему як єдине морально-правове ціле, прагнучи

такого рішення, яке найкраще узгоджується з принципами рівної поваги й турботи про кожного [69, с. 295]. Для аналізу справедливості цей підхід є надзвичайно продуктивним, оскільки дозволяє побачити, що справедливість не завжди прямо зафіксована у тексті норми, але може бути реконструйована через принципи, які надають правовій системі змістовної послідовності. Право, таким чином, не зводиться до сукупності ізольованих приписів; воно є інтерпретативною практикою, у якій справедливість визначає межі допустимого тлумачення.

Вагомий внесок у сучасне розуміння правової справедливості зробив Роберт Алексі, який пов'язав принципи з вимогами оптимізації та пропорційності. За Алексі, принципи не діють як правила за схемою “все або нічого”, а вимагають реалізації певної цінності у максимально можливому обсязі з урахуванням фактичних і юридичних можливостей. З цього випливає, що справедливість у правовому регулюванні часто реалізується не шляхом абстрактного проголошення рівності чи свободи, а через зважування конкуруючих правових позицій, перевірку легітимної мети, придатності, необхідності та пропорційності втручання. Саме тому принцип справедливості тісно пов'язаний із принципом пропорційності: несправедливим є не лише відверто дискримінаційне чи свавільне рішення, а й таке втручання, яке, формально переслідуючи законну мету, накладає на особу надмірний, невинуватий або непропорційний тягар [49, с. 148].

У вітчизняній правовій думці проблема справедливості традиційно розглядається у зв'язку з верховенством права, правами людини, соціальною цінністю права та межами державної влади. П. Рабінович акцентував на тому, що право не може бути зрозуміле поза його людиноцентричним призначенням, адже соціальна цінність права полягає у створенні умов для реалізації й захисту можливостей людини. У цьому контексті справедливість постає як критерій того, наскільки юридичне регулювання відповідає реальним потребам особи і суспільства. М. Козюбра, аналізуючи верховенство права, наголошував на його змістовному характері, який не обмежується формальною ієрархією

нормативних актів, а передбачає повагу до прав людини, правову визначеність, заборону свавілля та справедливість правових процедур. С. Головатий розглядав верховенство права як цивілізаційну правову ідею, у якій справедливість є однією з передумов довіри до права й держави. О. Петришин, досліджуючи природу правової системи та громадянського суспільства, підкреслював значення правових цінностей для забезпечення балансу між індивідуальною свободою та публічним порядком. Н. Оніщенко звертала увагу на гуманістичний зміст права, який не може бути реалізований без справедливого узгодження інтересів особи, суспільства й держави [72].

Зазначені підходи дають підстави стверджувати, що справедливість як загально-правовий принцип має кілька взаємопов'язаних вимірів. Насамперед вона є ціннісною основою права, оскільки визначає його спрямованість на належний, розумний і гуманний порядок співжиття. Водночас справедливість є нормативним принципом, адже вона впливає на формування змісту правових норм, на тлумачення юридичних положень і на обґрунтування правозастосовних рішень. Крім того, справедливість має критичну функцію: вона дозволяє оцінювати позитивне право з погляду його відповідності основоположним правовим цінностям [91]. Нарешті, справедливість має інтегративне значення, оскільки поєднує право з моральністю, не розчиняючи одне в іншому, а забезпечуючи між ними необхідний зв'язок.

Як загально-правовий принцип справедливість характеризується універсальністю, оскільки її дія не обмежується окремою галуззю права. Вона проявляється у конституційному праві через вимоги рівності, недискримінації, поваги до гідності та пропорційності обмеження прав; у цивільному праві — через добросовісність, розумність, еквівалентність, заборону зловживання правом; у кримінальному праві — через індивідуалізацію відповідальності, відповідність покарання тяжкості правопорушення, врахування вини та особи правопорушника; в адміністративному праві — через вимогу недопущення свавілля, обґрунтованості управлінських рішень і належної процедури; у трудовому та соціальному праві — через забезпечення гідних умов праці,

соціального захисту й рівності можливостей. Така міжгалузєва присутність свідчить, що справедливість не є лише декларативною категорією, а становить загальний принцип, який пронизує всю систему правового регулювання [98, с. 127-130].

Однак універсальність справедливості не означає її однакового змісту в усіх правових ситуаціях. Навпаки, саме складність цієї категорії виявляється в тому, що вона потребує конкретизації залежно від характеру суспільних відносин, природи суб'єктів, правової мети та фактичного контексту. Справедливість у сфері розподілу бюджетних ресурсів не може бути тотожною справедливості у договірному праві; справедливість у кримінальному покаранні відрізняється від справедливості у процедурі адміністративного оскарження; справедливість у сімейних відносинах має інший акцент, ніж справедливість у корпоративному управлінні. Проте в усіх цих випадках зберігається спільне ядро: вимога розумної міри, належного балансу, недопущення свавілля, поваги до особи та обґрунтованості юридичних наслідків [10].

Одним із ключових проявів правової справедливості є формальна справедливість, яка вимагає однакового ставлення до однакових ситуацій і різного ставлення до ситуацій, що істотно відрізняються. Ця формула, на перший погляд, видається простою, однак її практична реалізація є надзвичайно складною, оскільки потребує визначення юридично значущих критеріїв подібності й відмінності [45, с. 71].

Поряд із формальною та матеріальною справедливістю важливе місце посідає процедурна справедливість. Її значення полягає в тому, що навіть змістовно правильне рішення може втратити легітимність, якщо воно ухвалене з порушенням належної процедури, без надання особі можливості бути вислуханою, без мотивування, без доступу до ефективного засобу захисту або в умовах упередженості органу [28, с. 16].

Розподільча справедливість має особливе значення для соціальної функції права. Вона стосується розподілу благ, ресурсів, можливостей, обов'язків і тягарів у суспільстві. На відміну від суто зрівнювального підходу, розподільча

справедливість не завжди вимагає однакового результату для всіх; вона радше передбачає обґрунтованість критеріїв розподілу. Такими критеріями можуть бути потреба, заслуга, внесок, вразливість, ризик, відповідальність, соціальна значущість певної діяльності. Проблема полягає в тому, що жоден із цих критеріїв не є абсолютним. Наприклад, розподіл за заслугою може ігнорувати нерівність стартових можливостей, тоді як розподіл за потребою може породжувати питання про межі суспільної солідарності. Тому правове регулювання має поєднувати різні критерії, шукаючи не механічної рівності, а справедливого балансу [102].

Відновлювальна справедливість, у свою чергу, спрямована на подолання наслідків порушення права. Її значення особливо помітне у деліктному, кримінальному, трудовому, сімейному та адміністративному праві. Вона не зводиться лише до покарання чи компенсації, а передбачає відновлення порушеної рівноваги настільки, наскільки це можливо у конкретних обставинах. У кримінально-правовій сфері сучасні підходи дедалі частіше звертають увагу на те, що справедливість не повинна вичерпуватися репресивною реакцією держави; вона має враховувати інтереси потерпілого, можливість ресоціалізації правопорушника, суспільну потребу у відновленні довіри та запобіганні повторним порушенням. Отже, справедливість тут виявляється як складна рівновага між відплатою, виправленням, компенсацією та превенцією [125, с. 11-13].

У сфері правотворчості справедливість виконує роль ціннісного орієнтира. Законодавець, встановлюючи загальні правила, завжди здійснює певний вибір між конкуруючими інтересами, цінностями й соціальними пріоритетами. Саме справедливість дозволяє оцінити, чи є цей вибір виправданим не лише політично або економічно, а й правово. Норма, яка створює невинуваті привілеї, встановлює дискримінаційні обмеження, покладає надмірний тягар на певну групу осіб або позбавляє людину ефективних гарантій захисту, може бути формально чинною, але її правова якість є сумнівною [133, с. 20-24]. Тому справедливість у правотворчості вимагає оцінки не тільки мети регулювання, а

й засобів її досягнення, соціальних наслідків, пропорційності втручання та відповідності основоположним правам.

У правозастосуванні справедливість набуває особливо конкретного значення, оскільки саме на цьому рівні загальна правова норма зустрічається з індивідуальною життєвою ситуацією. Закон завжди має певний рівень абстрактності, тоді як правова реальність є багатоманітною, неоднорідною і часто непередбачуваною. Тому справедливе правозастосування не може бути механічним. Воно потребує тлумачення, врахування фактичного контексту, зважування інтересів, оцінки наслідків рішення. Водночас справедливість не повинна перетворюватися на виправдання довільного розсуду. Її застосування має бути аргументованим, прив'язаним до правових принципів, відкритим для перевірки та сумісним із вимогою правової визначеності [146].

Особливої уваги потребує співвідношення справедливості та судового розсуду. Судовий розсуд є неминучим там, де норма містить оціночні поняття, альтернативні санкції, прогалини, колізії або потребує застосування принципу пропорційності. Справедливість у таких випадках виступає не дозволом судді діяти за власним суб'єктивним переконанням поза правом, а обов'язком знайти найбільш обґрунтоване рішення в межах правової системи. Дворкінова метафора судді, який інтерпретує право як цілісний роман, тут є показовою: справедливе рішення має бути не випадковим актом індивідуальної моральності, а продовженням правової традиції, узгодженим із принципами системи, попередньою практикою та вимогами рівної поваги до всіх учасників спору.

Справедливість також є необхідним критерієм оцінки юридичної відповідальності. Відповідальність не може бути справедливою, якщо вона не враховує вини, тяжкості правопорушення, характеру шкоди, мотивів поведінки, особи правопорушника та обставин справи. Надмірно сувора санкція, навіть якщо вона прямо передбачена законом, може суперечити справедливості, коли не відповідає реальній небезпечності діяння або індивідуальним обставинам. Водночас надмірно м'яка реакція також може бути несправедливою, оскільки вона не відновлює порушеного балансу, не захищає потерпілого і не підтверджує

значення порушеної норми [109, с. 728-730]. Отже, справедливість відповідальності полягає не в максимальній суворості й не в безумовній поблажливості, а в обґрунтованій співмірності.

Однією з найскладніших проблем є співвідношення справедливості та законності. Законність вимагає точного й послідовного дотримання правових норм, процедур і компетенцій. Вона забезпечує передбачуваність, стабільність і формальну рівність. Однак законність, відірвана від справедливості, може перетворитися на формалізм, який виправдовує будь-яке рішення лише посиланням на текст норми. Справедливість, своєю чергою, без законності ризикує втратити юридичну форму і перетворитися на суб'єктивне уявлення про належне. Тому справжня правова держава потребує не протиставлення законності й справедливості, а їхньої внутрішньої єдності. Законність надає справедливості інституційної форми, а справедливість надає законності змістовної легітимності.

Проблема несправедливого закону особливо гостро демонструє межі формального підходу до права. Якщо закон встановлює явно дискримінаційні правила, принижує людську гідність, позбавляє особу мінімальних гарантій захисту або легітимує свавільне насильство, його виконання не може бути виправдане лише юридичною чинністю. Радбрухова формула у цьому сенсі не означає заперечення правової визначеності, а встановлює крайню межу, за якою позитивний закон втрачає морально-правову природу [84, с. 168]. У сучасному конституціоналізмі ця ідея знаходить вираження у механізмах конституційного контролю, міжнародного захисту прав людини, принципі пропорційності, забороні дискримінації та визнанні людської гідності як фундаментальної правової цінності.

Водночас важливо уникати спрощеного висновку про те, що будь-яке суб'єктивно несправедливе рішення є неправовим. У pluralістичному суспільстві уявлення про справедливість можуть істотно відрізнитися. Те, що одна соціальна група вважає справедливим розподілом, інша може сприймати як надмірне втручання; те, що для одних є необхідним захистом суспільного інтересу, для

інших може виглядати як обмеження свободи. Саме тому правова справедливість потребує процедур раціонального обґрунтування, публічної аргументації й інституційного контролю. Її зміст не може бути визначений одноосібно законодавцем, суддею чи більшістю; він формується у складній взаємодії конституційних принципів, прав людини, судової практики, наукової доктрини та суспільного дискурсу [17].

Справедливість має принципове значення для реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Право особи не може здійснюватися так, щоб руйнувати права інших осіб або підірвати саму можливість правового співжиття. Тому справедливість виступає критерієм меж здійснення права. У приватному праві це проявляється через заборону зловживання правом, вимоги добросовісності та розумності; у публічному праві — через обов'язок держави обмежувати права лише за наявності легітимної мети і в необхідному обсязі. У цьому сенсі справедливість не заперечує свободу суб'єкта, а впорядковує її, перетворюючи свободу з довільної можливості на соціально відповідальну правову поведінку [34, с. 38-40].

Юридичний обов'язок також набуває справедливого характеру лише тоді, коли він є обґрунтованим, зрозумілим, пропорційним і пов'язаним із легітимною метою. Обов'язок, що покладає на особу надмірний тягар без належної підстави, втрачає правову переконливість. Водночас відмова від необхідних обов'язків також може бути несправедливою, оскільки унеможлиблює захист прав інших осіб і стабільність правопорядку. Отже, справедливість вимагає балансу не тільки між різними правами, а й між правами та обов'язками. Саме в цьому балансі право виявляє свою соціальну природу: воно не лише гарантує індивідуальну автономію, а й формує умови відповідального співіснування.

У контексті верховенства права справедливість постає як один із його змістовних елементів. Верховенство права не може бути зведене до верховенства закону, оскільки закон сам потребує оцінки з позицій прав людини, пропорційності, недискримінації, правової визначеності й заборони свавілля [60]. У цьому сенсі справедливість є тим принципом, який не дозволяє

формальній нормативності перетворитися на інструмент безконтрольної влади. Вона вимагає, щоб держава діяла не лише на підставі закону, а й у спосіб, який є обґрунтованим, передбачуваним, несвавільним і поважає гідність особи. Саме тому справедливість слід розглядати не як альтернативу верховенству права, а як одну з його внутрішніх умов.

Правова визначеність, яка часто сприймається як формально-юридичний принцип, також має справедливий зміст. Особа повинна мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки, планувати власні дії, розраховувати на стабільність правового становища й захист довіри до держави. Непередбачуване, суперечливе або ретроактивне регулювання є несправедливим саме тому, що воно руйнує здатність особи діяти автономно й відповідально. Водночас правова визначеність не повинна консервувати очевидну несправедливість. Якщо норма або практика тривалий час відтворює дискримінацію чи надмірне обмеження прав, посилення на стабільність не може бути достатнім аргументом проти її перегляду. Справедливість тут вимагає поєднання стабільності з відкритістю права до ціннісного оновлення [79, с. 215].

Значення справедливості особливо посилюється в умовах соціальних трансформацій, воєнних викликів, економічної нерівності, технологічних змін і зростання ролі публічного адміністрування. У таких умовах право часто змушене швидко реагувати на нові ризики, встановлювати обмеження, перерозподіляти ресурси, змінювати процедури, вводити спеціальні режими. Однак саме в кризових ситуаціях небезпека відступу від справедливості є найбільшою, оскільки ефективність і безпека можуть почати сприйматися як самодостатні підстави для будь-якого втручання. Принцип справедливості нагадує, що навіть надзвичайні обставини не скасовують потреби у пропорційності, недискримінації, мотивованості рішень і збереженні базових гарантій особи.

Водночас справедливість не повинна розумітися як абстрактна вимога досягнення ідеального стану суспільства засобами права. Правове регулювання завжди діє в умовах обмежених ресурсів, конфлікту інтересів, недосконалості процедур і неповноти інформації [87, с. 15-18]. Тому завдання права полягає не

в тому, щоб усунути всі форми соціальної нерівності або забезпечити абсолютне задоволення кожного індивідуального очікування, а в тому, щоб створити такі правила й інститути, які мінімізують свавілля, забезпечують гідність, гарантують рівну повагу, дозволяють виправляти помилки та підтримують довіру до правового порядку. Справедливість у цьому сенсі є не статичним результатом, а постійним критерієм удосконалення права.

Оціночний характер справедливості породжує низку методологічних труднощів. З одного боку, саме гнучкість цієї категорії дозволяє праву враховувати складність реального життя; з іншого — вона створює ризик суб'єктивізму. Якщо справедливість тлумачиться без достатніх критеріїв, вона може стати ширмою для політичної доцільності, суддівського активізму або адміністративного свавілля. Тому юридична конкретизація справедливості потребує опори на інші принципи: рівність, пропорційність, добросовісність, розумність, правову визначеність, недискримінацію, повагу до гідності. Лише у взаємодії з ними справедливість набуває правової форми і стає придатною для аргументованого застосування [107, с. 462-467].

Не менш складною є проблема співвідношення індивідуальної та загальної справедливості. Індивідуально справедливе рішення може здаватися таким, що найбільш повно враховує особливості конкретної справи, однак надмірна індивідуалізація здатна порушити рівність і передбачуваність. Навпаки, суворе дотримання загального правила забезпечує однаковість, але інколи не враховує виняткових обставин, що робить результат несправедливим. Завдання правового регулювання полягає у пошуку рівноваги між загальністю норми та чутливістю до конкретики. Саме тому сучасні правові системи використовують оціночні поняття, дискрецію, принцип пропорційності, механізми винятків, судовий контроль і мотивування рішень [133].

У цьому аспекті особливо важливим є принцип пропорційності, який можна розглядати як одну з найрозвиненіших юридичних форм справедливості. Пропорційність переводить загальну вимогу справедливого балансу у певну аналітичну структуру: чи має втручання легітимну мету, чи є воно придатним

для її досягнення, чи існують менш обтяжливі засоби, чи не є шкода для особи надмірною порівняно із суспільною користю. Така структура не усуває повністю оціночного елементу, але дисциплінує його, змушуючи суб'єкта правозастосування аргументувати кожен крок. Тому пропорційність є не технічною процедурою, а важливим способом раціоналізації справедливості у праві.

Справедливість тісно пов'язана і з принципом рівності, однак не тотожна йому. Рівність вимагає недопущення необґрунтованих відмінностей у правовому становищі, тоді як справедливість дозволяє визначити, які відмінності є обґрунтованими. Наприклад, спеціальний захист соціально вразливих осіб формально створює нерівність у правовому режимі, але така нерівність може бути справедливою, якщо спрямована на компенсацію фактичної нерівності й забезпечення реальної рівності можливостей. Водночас привілеї, що не мають легітимного обґрунтування, є несправедливими навіть тоді, коли вони закріплені законом. Отже, справедливість надає рівності змістовного критерію, а рівність забезпечує справедливості формальну дисципліну [52].

Разом із тим справедливість не може бути відірвана від суспільного виміру права. Абсолютизація індивідуального права без урахування прав інших осіб і загального блага також здатна породжувати несправедливість. Право покликане не лише захищати автономію особи, а й забезпечувати умови мирного, передбачуваного й відповідального співіснування. Тому справедливість передбачає узгодження індивідуального та публічного інтересів. Вона не дозволяє державі довільно жертвувати особою заради абстрактного суспільного блага, але й не дозволяє окремому суб'єкту реалізовувати свою свободу у спосіб, що руйнує права інших або підриває основи правопорядку [76, с. 308-314].

Звідси випливає, що справедливість має важливе значення для запобігання зловживанню правом. Зловживання правом є ситуацією, коли суб'єкт формально діє в межах наданої йому можливості, але використовує її всупереч соціальному призначенню права, добросовісності та балансу інтересів. Така поведінка демонструє, що формальна правомірність не завжди збігається зі

справедливістю. Право не може схвалювати дії, які, прикриваючись юридичною формою, фактично спрямовані на завдання шкоди, ухилення від обов'язку або створення необґрунтованої переваги. Тому принцип справедливості виконує коригувальну функцію, не дозволяючи юридичній формі перетворитися на інструмент недобросовісності.

У сфері публічного адміністрування справедливість вимагає, щоб рішення органів влади були не лише законними, а й обґрунтованими, послідовними, пропорційними та неупередженими. Адміністративний орган, маючи дискреційні повноваження, не отримує права діяти довільно. Навпаки, чим ширшою є дискреція, тим більшою має бути вимога до мотивування, врахування релевантних обставин, недопущення дискримінації та забезпечення участі заінтересованої особи [127, с. 861]. У цьому сенсі справедливість є принципом, який перетворює адміністративний розсуд із потенційного джерела свавілля на інструмент гнучкого, але правомірного регулювання.

У судовій практиці справедливість часто виконує функцію остаточного критерію переконливості рішення. Рішення може бути формально побудоване на нормі, але якщо воно ігнорує очевидну непропорційність, не враховує суттєві обставини, застосовує норму вибірково або призводить до явно нерозумного результату, воно не сприйматиметься як справедливе. Водночас суд не може підміняти закон власним уявленням про соціальну доцільність. Тому справедливість судового рішення полягає у здатності поєднати вірність правовому тексту з чутливістю до принципів, мети регулювання та конкретних обставин справи. Саме в цьому виявляється складність правосуддя як діяльності, що поєднує норму, факт, цінність і аргументацію [158, с. 189-193].

Справедливість має також комунікативний аспект. Право існує не лише як система норм, а і як система аргументів, через які держава пояснює особі, чому певне правило є обов'язковим, чому певне обмеження є необхідним, чому певна санкція є виправданою. Якщо правове регулювання не здатне бути раціонально поясненим адресату, воно втрачає легітимність. Саме тому мотивування правових актів, відкритість процедур, публічність судових рішень і доступність

правової інформації мають не тільки технічне, а й справедливісне значення. Справедливість вимагає, щоб особа не була об'єктом мовчазного владного впливу, а визнавалася суб'єктом, якому держава повинна надати переконливі правові підстави своїх дій [130, с. 237].

Значення справедливості для правового регулювання проявляється і в тому, що вона забезпечує довіру до права. Люди схильні виконувати правові приписи не лише через страх санкції, а й тоді, коли вважають їх обґрунтованими та справедливими. Якщо право системно сприймається як несправедливе, зростає відчуження від держави, поширюється правовий нігілізм, послаблюється готовність до добровільного виконання обов'язків. Навпаки, справедливе право має вищий рівень соціальної ефективності, оскільки його виконання підтримується не лише примусом, а й внутрішнім переконанням адресатів у його належності. Отже, справедливість є умовою не тільки моральної легітимності, а й практичної результативності правового регулювання [99].

Варто підкреслити, що справедливість не усуває конфліктів у праві, але надає спосіб їх цивілізованого вирішення. Правове регулювання постійно стикається з конкуренцією цінностей: свободи й безпеки, рівності й автономії, стабільності й розвитку, приватного інтересу й публічної потреби, загального правила й виняткової ситуації. Справедливість не дає готової математичної формули для всіх випадків, але встановлює вимогу розумного балансу, аргументованості та недопущення крайнощів. Саме тому вона є принципом, що структурує правове мислення, спрямовуючи його від формального застосування норми до змістовного пошуку правомірного рішення.

У підсумку справедливість як загально-правовий принцип слід розуміти як фундаментальну ціннісно-нормативну засаду, що визначає зміст, межі й спрямованість правового регулювання. Вона поєднує моральний зміст права з його юридичною формою, забезпечує легітимність норм, обґрунтованість правозастосовних рішень, пропорційність обмежень, рівновагу між правами й обов'язками, узгодження приватного та публічного інтересів [6, с. 87]. Справедливість не підміняє собою законність, але наповнює її змістом; не

скасовує правову визначеність, але запобігає її перетворенню на формалізм; не усуває державний примус, але вимагає його обґрунтованості та співмірності.

Таким чином, значення справедливості для правового регулювання полягає в тому, що вона виконує одночасно установчу, регулятивну, інтерпретаційну, коригувальну, легітимаційну та гарантійну функції. Вона є критерієм якості закону, орієнтиром для правотворчості, межею адміністративного і судового розсуду, засобом оцінки юридичної відповідальності, умовою довіри до права та складовою верховенства права. Правове регулювання, позбавлене справедливості, може залишатися формально чинним, але воно втрачає здатність бути переконливим, гуманним і соціально прийнятним. Натомість право, зорієнтоване на справедливість, не лише впорядковує суспільні відносини, а й утверджує такий тип правового порядку, у якому свобода особи, рівність, відповідальність і загальне благо перебувають у стані динамічної, але принципово необхідної рівноваги.

1.3. Єдність прав і обов'язків у системі принципів права

Проблематика єдності прав і обов'язків належить до тих фундаментальних питань загальної теорії права, які не можуть бути вичерпані суто формальним описом елементів правового статусу особи або структури правовідносин. Її зміст значно глибший, оскільки вона стосується внутрішньої логіки самого права, способу поєднання індивідуальної свободи з необхідністю соціального порядку, а також меж допустимого юридичного впливу на поведінку суб'єктів. Якщо право розглядати не тільки як систему норм, а як складний ціннісно-нормативний феномен, що покликаний організувати людське співжиття, то права й обов'язки постають не ізольованими юридичними конструкціями, а взаємозалежними формами вираження свободи, відповідальності, справедливості та правової рівноваги. Саме тому їхня єдність має розглядатися не як технічна властивість правового регулювання, а як один із базових

принципів права, без якого правова система втрачає цілісність, передбачуваність і соціальну виправданість.

У класичній юридичній доктрині права та обов'язки найчастіше аналізуються через категорію правовідносин. Суб'єктивне право традиційно визначається як міра можливої, дозволеної та юридично гарантованої поведінки уповноваженого суб'єкта, тоді як юридичний обов'язок розуміється як міра необхідної, належної та забезпеченої правом поведінки зобов'язаної особи. Однак таке визначення, хоча і є методологічно корисним, не розкриває повною мірою їхньої принципової взаємозумовленості. Право не є просто можливістю діяти на власний розсуд; воно завжди існує у певному нормативному середовищі, де свобода одного суб'єкта співвідноситься зі свободою, інтересами та безпекою інших [7, с. 520-526]. Відповідно, обов'язок не може бути зведений до зовнішнього примусу, оскільки в демократичній правовій державі він має бути раціонально обґрунтованою формою забезпечення чужого права, публічного інтересу або належного правового порядку.

Єдність прав і обов'язків у цьому аспекті означає не просте механічне поєднання двох юридичних категорій, а їхню внутрішню кореляцію, за якої кожне суб'єктивне право передбачає певний юридичний обов'язок, а кожний правомірний обов'язок повинен мати ціннісне та нормативне обґрунтування у системі прав і свобод. Права без обов'язків здатні перетворюватися на форму егоцентричної претензійності або свавільного використання правових можливостей, тоді як обов'язки без відповідних правових гарантій і меж можуть набувати характеру одностороннього примусу. Саме в цій взаємній залежності виявляється глибинна природа права як засобу не лише дозволу або заборони, а й узгодження соціальних інтересів [23, с. 136-138].

У подальшому розвитку європейської правової думки особливе значення для осмислення цієї проблеми мала кантівська концепція права. Іммануїл Кант розумів право як сукупність умов, за яких сваволя одного може співіснувати зі сваволею іншого за загальним законом свободи. Такий підхід дає підстави стверджувати, що свобода у праві не є безмежною самореалізацією індивіда, а

завжди передбачає обов'язок поважати рівну свободу інших. Отже, суб'єктивне право в кантівській перспективі не може бути відокремлене від загального обов'язку діяти так, щоб власна свобода не руйнувала можливість свободи інших осіб. Саме тут виявляється одна з найважливіших засад принципу єдності прав і обов'язків: право легітимне лише тоді, коли воно встановлює не односторонню перевагу, а універсалізований порядок взаємного визнання [43, с. 257].

Важливим для дослідження є також підхід Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, який розглядав право як буття свободи. У його філософії свобода не зводиться до довільного вибору, а набуває реальності лише в об'єктивних інституціях, де особа визнається як суб'єкт права і водночас включається у систему соціальних зв'язків. З цього погляду обов'язок не є запереченням свободи, а однією з форм її об'єктивації у правовому й етичному порядку. Така думка має істотне методологічне значення: вона дозволяє уникнути спрощеного протиставлення прав і обов'язків, у якому перші асоціюються лише зі свободою, а другі лише з примусом [157]. Насправді юридичний обов'язок у правовій державі є не зовнішнім додатком до свободи, а способом її соціального упорядкування.

Герберт Гарт, розвиваючи аналітичну юриспруденцію, запропонував більш гнучке бачення правового порядку, в якому важливу роль відіграє поєднання первинних і вторинних правил. Первинні правила встановлюють обов'язки, тоді як вторинні визначають способи створення, зміни та застосування правових норм [129, с. 185].

Лон Фуллер, критикуючи вузький юридичний позитивізм, наголошував на внутрішній моралі права, тобто на тих вимогах до правової системи, без яких вона втрачає здатність бути правом у повному значенні. Загальність, ясність, незворотність, несуперечливість, стабільність і реальна можливість виконання норм мають безпосереднє значення для єдності прав і обов'язків. Якщо закон покладає на особу обов'язки, які неможливо виконати, або проголошує права без процедурних механізмів їх реалізації, правове регулювання стає внутрішньо дефектним. У цьому полягає важливий висновок: єдність прав і обов'язків

передбачає не лише їхню формальну наявність у тексті нормативного акта, а й таку якість правового регулювання, за якої права можуть бути реально здійснені, а обов'язки є зрозумілими, виконуваними та справедливими [111, с. 20].

Рональд Дворкін істотно поглибив розуміння принципів права, наполягаючи на тому, що право не вичерпується правилами, а включає принципи, які мають вагу і спрямовують судові міркування. Його теза про права як «козирі» проти утилітарних міркувань більшості підкреслює, що права особи не можуть бути довільно принесені в жертву політичній доцільності. Водночас навіть у дворкінівській концепції права не існують у вакуумі; їх зміст розкривається через цілісне тлумачення правової системи, її моральної структури та принципів рівної поваги й турботи. Тому єдність прав і обов'язків у цій перспективі полягає не в зменшенні значущості прав, а в їх включенні до системи взаємного визнання, де право однієї особи одночасно породжує обов'язок держави та інших суб'єктів утримуватися від порушення, сприяти реалізації або забезпечити захист [142, с. 263].

Роберт Алексі, розглядаючи права як принципи, що мають характер вимог оптимізації, запропонував важливий інструментарій для аналізу співвідношення прав, обов'язків і обмежень. У його теорії принципи не діють за моделлю «все або нічого», а потребують зважування залежно від конкретних обставин. Це має безпосереднє значення для розуміння єдності прав і обов'язків, оскільки жодне суб'єктивне право не може реалізовуватися абсолютно, без урахування прав інших осіб, публічних інтересів і принципу пропорційності. Водночас будь-який обов'язок, що обмежує право, повинен мати легітимну мету, бути придатним, необхідним і співмірним. Таким чином, єдність прав і обов'язків у сучасному праві дедалі більше постає як проблема пропорційного балансування, а не простого нормативного переліку дозволів і зобов'язань [153].

Особливої уваги заслуговує підхід Юргена Габермаса, який пов'язував легітимність права з дискурсивним процесом формування норм. У його концепції приватна автономія особи і публічна автономія громадян взаємно передбачають одна одну. Права людини гарантують можливість участі в

комунікативному й політичному житті, а демократична участь забезпечує легітимне формування обов'язкових норм [94, с. 79-85]. Отже, права і обов'язки не є результатом одностороннього державного встановлення, а повинні бути виправдані у процедурі раціонального обговорення та суспільного визнання. Така позиція особливо важлива для сучасного правового регулювання, оскільки вона дає підстави розглядати єдність прав і обов'язків як комунікативний принцип, що вимагає не лише юридичної форми, а й демократичного обґрунтування змісту правових приписів.

У вітчизняній теорії права проблематика правового статусу особи, принципів права, правової держави та верховенства права також розкривалася через взаємозв'язок прав і обов'язків. У працях Миколи Козюбри послідовно підкреслюється, що право не може зводитися до закону, а верховенство права передбачає пріоритет прав людини, справедливості, правової визначеності та обмеження свавілля публічної влади. З цієї позиції єдність прав і обов'язків не означає симетричного прирівнювання людини і держави, оскільки держава у правовому порядку має насамперед обов'язок визнавати, гарантувати і захищати права особи. Водночас особа як учасник правового спілкування повинна реалізовувати власні права так, щоб не заперечувати правову гідність інших суб'єктів [74].

Петро Рабінович, аналізуючи права людини та загальну теорію права, акцентував увагу на соціальній зумовленості права і його спрямованості на забезпечення можливостей людського існування. Такий підхід дозволяє розглядати єдність прав і обов'язків не лише як формальну юридичну конструкцію, а як відображення взаємозалежності особи, суспільства і держави. Якщо права виражають соціально визнані можливості людини, необхідні для її розвитку, то обов'язки відображають ті межі та форми поведінки, без яких спільне існування правових суб'єктів стає неможливим. Важливо, однак, що юридичний обов'язок у такому розумінні не має перетворюватися на засіб придушення особистості; він повинен бути співмірним із цінністю, яку захищає, та узгодженим із людською гідністю [88].

Юрій Шемшученко, досліджуючи засади правової системи та конституційно-правового розвитку, підкреслював значення взаємозв'язку правової держави, законності, правопорядку і гарантування прав людини. У цьому контексті єдність прав і обов'язків набуває інституційного виміру [117, с. 372-376]. Вона не зводиться лише до поведінки окремої особи, а охоплює діяльність законодавця, адміністрації, суду, органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства. Правове регулювання є збалансованим тоді, коли права не лише проголошені, а забезпечені компетентною, відповідальною і підконтрольною публічною владою; коли обов'язки не є довільними, а випливають із Конституції, закону, принципів справедливості та легітимної мети. Звідси випливає, що єдність прав і обов'язків є не лише приватною характеристикою правовідносин, а й системним критерієм якості правового порядку.

Методологічно важливо відмежовувати єдність прав і обов'язків від їхнього формального співіснування. Формальне співіснування означає лише те, що у нормативному акті поряд із правами передбачаються певні обов'язки. Натомість справжня єдність передбачає логічну, ціннісну та функціональну узгодженість між ними. Право має бути забезпечене належним обов'язком іншого суб'єкта, а обов'язок має бути обґрунтований необхідністю захисту права, свободи, законного інтересу або публічного блага. Якщо ця внутрішня узгодженість відсутня, виникає правова асиметрія: або права стають декларативними, або обов'язки перетворюються на надмірний тягар. Саме тому принцип єдності прав і обов'язків виконує в системі права коригувальну функцію, вимагаючи від правотворця і правозастосовця постійно перевіряти, чи відповідає встановлений баланс вимогам справедливості, рівності та пропорційності [104, с. 55-58].

У системі принципів права єдність прав і обов'язків посідає особливе місце, оскільки має міжкатегоріальний характер і пронизує всі рівні правового регулювання. Її не можна обмежити лише конституційним, цивільним, адміністративним або кримінальним правом. У кожній галузі права вона

проявляється специфічно, однак зберігає загальноправове значення. У приватному праві ця єдність виражається через автономію волі, рівність сторін, добросовісність, договірну відповідальність і взаємність зобов'язань. У публічному праві вона набуває форми співвідношення компетенції та відповідальності органів влади, прав особи і меж владного втручання, дискреції та заборони свавілля [63, с. 73]. У кримінальному праві вона проявляється через баланс між правом держави на притягнення до відповідальності, обов'язком особи утримуватися від злочинної поведінки та гарантіями прав обвинуваченого. У соціальному праві вона розкривається через поєднання соціальних прав, солідарних обов'язків і справедливого розподілу публічних ресурсів.

Зв'язок принципу єдності прав і обов'язків із принципом справедливості є найбільш очевидним. Справедливість вимагає, щоб правові можливості й правові тягарі розподілялися не довільно, а відповідно до обґрунтованих критеріїв. Право, яке надає переваги без відповідальності, породжує привілей; право, яке покладає обов'язки без гарантій, породжує підлеглисть. Обидва стани несумісні з ідеєю справедливого правового порядку. Тому справедливість виступає ціннісною основою єдності прав і обов'язків, а єдність прав і обов'язків є, своєю чергою, практичним способом втілення справедливості у правовому регулюванні. Особливо це помітно у сфері юридичної відповідальності, де обсяг санкції повинен відповідати характеру правопорушення, ступеню вини, завданій шкоді та меті правового впливу. Надмірна або недостатня відповідальність однаково порушує баланс між правами потерпілого, інтересами суспільства та гарантіями особи, яку притягають до відповідальності [22, с. 92-97].

Не менш важливим є зв'язок досліджуваного принципу з принципом рівності. Формальна рівність означає, що суб'єкти, які перебувають в однаковому правовому становищі, повинні мати однакові права і нести однакові обов'язки. Однак сучасне право не може обмежуватися лише формальною рівністю, оскільки фактичні умови життя суб'єктів істотно відрізняються. Саме тому матеріальна рівність вимагає врахування реального становища особи, її вразливості, доступу до ресурсів, здатності реалізувати права і виконати

обов'язки. У цьому аспекті принцип єдності прав і обов'язків не означає арифметичної однаковості, а передбачає правову пропорційність [123].

Принцип верховенства права надає єдності прав і обов'язків найширшого нормативного контексту. Верховенство права передбачає, що держава пов'язана правом, права людини мають реальний захист, закон є передбачуваним, а втручання у свободу особи має бути пропорційним і несвавільним. У такій системі обов'язки особи не можуть бути встановлені довільно, без чіткої правової підстави, легітимної мети й належних процедурних гарантій. Водночас права особи не можуть використовуватися як прикриття для порушення прав інших, ухилення від відповідальності або руйнування основ правопорядку. Таким чином, верховенство права не тільки захищає права від державного свавілля, а й установлює нормативні умови добросовісного здійснення прав та обґрунтованого виконання обов'язків.

Особливе значення має взаємозв'язок єдності прав і обов'язків із принципом добросовісності. Добросовісність дедалі частіше розглядається не лише як приватноправова категорія, а як загальний стандарт правової поведінки. Вона вимагає, щоб суб'єкт реалізовував своє право чесно, розумно, з урахуванням легітимних очікувань інших осіб і цілей правового регулювання. У цьому сенсі добросовісність запобігає формальному, але неправомірному використанню права [50, с. 177-181]. Зловживання правом є одним із найяскравіших прикладів порушення єдності прав і обов'язків: суб'єкт посиляється на наявність права, однак реалізує його всупереч соціальному призначенню, завдаючи шкоди іншим або правовому порядку. Отже, добросовісність наповнює принцип єдності прав і обов'язків етичним і поведінковим змістом.

Значення досліджуваного принципу особливо виразно виявляється у правовому статусі особи. Правовий статус не є простим набором суб'єктивних можливостей і юридичних тягарів; це структурована система, у якій права, свободи, законні інтереси, обов'язки та гарантії перебувають у функціональному взаємозв'язку. Основні права і свободи становлять ядро правового статусу,

оскільки саме вони визначають межі втручання держави та зміст правової гідності особи. Проте обов'язки також є необхідним елементом цього статусу, адже без них неможливе стабільне існування правового співтовариства. Обов'язок додержуватися Конституції і законів, поважати права й свободи інших, сплачувати податки, захищати незалежність і територіальну цілісність держави, не завдавати шкоди природі та культурній спадщині демонструє, що правовий статус особи має не тільки індивідуально-можливісний, а й соціально-відповідальний вимір [31, с. 129-136].

Водночас у демократичній правовій державі не можна тлумачити єдність прав і обов'язків як підставу для знецінення прав людини через риторику обов'язків. Історично така небезпека неодноразово виникала в правових системах, де обов'язок перед державою, колективом або абстрактним публічним інтересом використовувався для виправдання обмеження свободи особи. Тому принцип єдності прав і обов'язків має бути звільнений від авторитарного розуміння, за якого обов'язки фактично поглинають права [116]. У сучасному конституціоналізмі первинним орієнтиром є людська гідність, а тому обов'язки можуть визнаватися правомірними лише тоді, коли вони не руйнують сутність основних прав, не є надмірними і спрямовані на забезпечення справедливого правового порядку. Звідси випливає, що єдність прав і обов'язків не означає їхньої абсолютної рівноваги у кількісному сенсі, а означає їхню ціннісно обґрунтовану співмірність.

У правотворчості принцип єдності прав і обов'язків виконує програмно-орієнтаційну функцію. Законодавець, установлюючи нове суб'єктивне право, повинен одночасно визначити суб'єктів, які мають забезпечити його реалізацію, способи захисту, процесуальні гарантії та допустимі межі здійснення. І навпаки, запроваджуючи новий обов'язок, він має оцінити його необхідність, пропорційність, виконуваність і відповідність конституційним правам. Норма, яка проголошує право без механізму реалізації, є юридично неповною; норма, яка покладає обов'язок без чіткого змісту і меж, створює ризик свавільного застосування. Тому якісна правотворчість повинна виходити з того, що права й

обов'язки становлять не два ізольовані блоки нормативного матеріалу, а взаємопов'язані елементи одного регулятивного задуму [9, с. 286-290].

У правозастосуванні єдність прав і обов'язків проявляється через необхідність тлумачення норм у їх системному, ціннісному та телеологічному зв'язку. Суд, адміністративний орган або інший правозастосовний суб'єкт не може обмежитися буквальним встановленням наявності права чи обов'язку; він повинен з'ясувати, яку функцію виконує відповідна норма, чи не порушує її застосування баланс інтересів, чи забезпечує воно справедливий результат. Особливо важливо це у справах, де стикаються конкуруючі права або де необхідно оцінити межі дискреційних повноважень органу влади. У таких випадках принцип єдності прав і обов'язків вимагає, щоб владне рішення було не лише формально законним, а й обґрунтованим, пропорційним, передбачуваним і таким, що поважає правову гідність особи.

У приватноправовій сфері єдність прав і обов'язків найвиразніше виявляється у зобов'язальних правовідносинах. Право кредитора вимагати виконання кореспондує обов'язку боржника належним чином виконати зобов'язання; право власника користуватися, володіти і розпоряджатися майном співвідноситься з обов'язком інших осіб не перешкоджати здійсненню цих прав і не завдавати шкоди. Однак приватне право не зводиться до формальної взаємності. Воно також передбачає добросовісність, розумність, заборону зловживання правом, захист слабшої сторони, справедливість договору та відповідальність за порушення легітимних очікувань [39, с. 194]. Саме ці засади показують, що приватноправова автономія можлива лише за умови взаємної відповідальності. Абсолютна свобода договору без кореспондуючих обов'язків добросовісності та справедливого врахування інтересів іншої сторони здатна перетворитися на інструмент економічного домінування.

У публічно-правовій сфері принцип єдності прав і обов'язків має особливу складність через нерівність сторін і владний характер правовідносин. Орган публічної влади наділяється не суб'єктивним правом у приватноправовому сенсі, а компетенцією, тобто владним повноваженням, яке одночасно є обов'язком

діяти в інтересах суспільства і в межах закону. Саме тому дискреція публічної адміністрації не може розглядатися як свобода владного вибору, подібна до свободи приватної особи. Вона є юридично обмеженою можливістю обрати один із правомірних варіантів рішення, керуючись метою закону, принципами пропорційності, рівності, недискримінації та належного врядування. Отже, у публічному праві єдність прав і обов'язків виявляється передусім у тому, що кожне владне повноваження повинно мати характер відповідальної служби правам людини та публічному благу [139].

Водночас необхідно враховувати, що надмірне розширення позитивних обов'язків держави без урахування ресурсів, інституційної спроможності та принципу розумності може призвести до декларативності прав. Тут знову проявляється значення єдності прав і обов'язків: правова система повинна не лише проголошувати бажані соціальні стандарти, а й забезпечувати їх реалістичну реалізацію. Інакше виникає розрив між текстом права і соціальною дійсністю, що підриває довіру до закону. Тому правове регулювання має бути одночасно ціннісно амбітним і інституційно відповідальним [90]. Права повинні встановлювати орієнтир розвитку, але обов'язки держави мають бути сформульовані так, щоб їх можна було перевірити, виконати та захистити юридичними засобами.

Іншою проблемою є формальне проголошення широкого обсягу прав без реальних гарантій. У такому випадку правова система створює ілюзію захисту, але не забезпечує фактичної можливості користування правами. Відсутність ефективних процедур, недоступність судового захисту, надмірна складність адміністративних механізмів, корупційні практики або правова невизначеність можуть перетворити право на декларацію. З позиції принципу єдності прав і обов'язків це означає, що проголошене право не отримало належного кореспондуючого обов'язку з боку держави або інших суб'єктів [101, с. 527-532]. Тому справжня якість правового регулювання вимірюється не кількістю проголошених прав, а ступенем їх забезпеченості, доступності та захищеності.

Протилежною деформацією є надмірне покладення обов'язків на особу без достатніх правових гарантій, процедурних запобіжників і можливості оскарження. Така ситуація особливо небезпечна у відносинах між особою і державою, де владний суб'єкт має інституційну перевагу. Надмірні обов'язки можуть набувати форми необґрунтованих адміністративних вимог, непропорційних санкцій, складних дозвільних процедур, надмірного податкового чи регуляторного тиску. Якщо особа фактично поставлена у становище постійного боржника перед державою, але не має дієвих засобів захисту, правова система втрачає ознаки справедливості. У цьому контексті принцип єдності прав і обов'язків виконує захисну функцію, обмежуючи можливість держави перетворювати право на інструмент одностороннього владного нав'язування [113, с. 398].

У сучасних умовах трансформації суспільних відносин, цифровізації, глобалізації та зростання ролі наднаціональних стандартів проблема єдності прав і обов'язків набуває нових вимірів. Цифрові права особи, захист персональних даних, свобода вираження поглядів в інтернеті, кібербезпека, відповідальність платформ і штучного інтелекту демонструють, що традиційні моделі співвідношення прав і обов'язків потребують переосмислення. Право на інформацію, комунікацію і приватність має поєднуватися з обов'язками щодо недопущення шкоди, маніпуляцій, дискримінації, незаконного використання даних. Водночас державне регулювання цифрового простору не повинно ставати приводом для надмірного контролю і звуження свободи [3]. Це підтверджує, що принцип єдності прав і обов'язків є динамічним: його зміст змінюється разом із соціальними умовами, але базова вимога балансу залишається незмінною.

Єдність прав і обов'язків має істотне значення і для розуміння меж правового регулювання. Не кожний соціальний інтерес повинен негайно перетворюватися на суб'єктивне право, і не кожна бажана модель поведінки має оформлюватися як юридичний обов'язок. Надмірна юридизація суспільного життя може призвести до інфляції прав і обов'язків, коли право втрачає регулятивну чіткість, а суб'єкти перестають розрізняти моральні, соціальні та

юридичні вимоги. Тому принцип єдності прав і обов'язків має також стримувальний характер: він вимагає, щоб законодавець обережно визначав, які інтереси потребують юридичного захисту, які обов'язки є необхідними, а які питання доцільніше залишати сфері моралі, саморегулювання або соціальної комунікації.

У цьому зв'язку важливим є розмежування юридичного обов'язку та моральної відповідальності. Право може спиратися на моральні цінності, але не повинно повністю поглинати мораль [33, с. 157-160]. Юридичний обов'язок відрізняється визначеністю, формальною закріпленістю, можливістю державного забезпечення та юридичними наслідками невиконання. Моральний обов'язок має іншу природу, оскільки ґрунтується на внутрішньому переконанні, суспільному схваленні або етичній саморефлексії. Якщо право намагається перетворити надто широкий спектр моральних вимог на юридичні обов'язки, воно ризикує втратити легітимність.

Важливою є також проблема співвідношення індивідуальних прав і публічного інтересу. Публічний інтерес не може бути фікцією, за допомогою якої влада довільно обмежує права особи. Водночас індивідуальне право не може реалізовуватися так, щоб руйнувати засади безпеки, здоров'я, прав інших осіб або демократичного порядку. Єдність прав і обов'язків у цій площині вимагає постійного пошуку розумного балансу. Такий баланс не є раз і назавжди встановленою формулою; він залежить від конкретного правового контексту, характеру права, інтенсивності втручання, легітимності мети та наявності менш обтяжливих засобів. Саме тому принцип пропорційності виступає методологічним інструментом реалізації єдності прав і обов'язків у конфліктних ситуаціях [57, с. 409].

З позиції системного аналізу принцип єдності прав і обов'язків виконує кілька взаємопов'язаних функцій. По-перше, він має інтегративну функцію, оскільки поєднує різні елементи правового статусу, правовідносин і правового регулювання в єдину конструкцію. По-друге, він виконує обмежувальну функцію, запобігаючи як абсолютизації прав, так і надмірному розширенню

обов'язків. По-третє, він має гарантійну функцію, адже вимагає, щоб кожне право було забезпечене належними юридичними засобами [106]. По-четверте, він виконує легітимаційну функцію, оскільки правовий порядок сприймається як справедливий лише тоді, коли розподіл можливостей і тягарів є обґрунтованим. По-п'яте, він має виховну функцію, формуючи у суб'єктів уявлення про право як сферу взаємної свободи й відповідальності.

Наукове осмислення єдності прав і обов'язків дозволяє зробити висновок, що цей принцип не може бути зведений до традиційної формули, за якою кожному праву відповідає певний обов'язок. Така формула є правильною, але недостатньою. У сучасному праві потрібно враховувати багаторівневу структуру кореляції: одному праву можуть відповідати обов'язки багатьох суб'єктів; один обов'язок може забезпечувати комплекс прав; певні права можуть потребувати як негативних, так і позитивних обов'язків; деякі обов'язки можуть бути спрямовані не на конкретного уповноваженого суб'єкта, а на охорону публічного порядку, довкілля, культурної спадщини або майбутніх поколінь. Отже, єдність прав і обов'язків має не лінійний, а мережевий характер, що відповідає складності сучасного суспільства [124, с. 16].

У цьому контексті особливе значення має екологічний вимір прав і обов'язків. Право людини на безпечне довкілля неможливо забезпечити лише через індивідуальні претензії; воно передбачає обов'язки держави щодо екологічної політики, обов'язки бізнесу щодо дотримання стандартів, обов'язки громадян щодо невчинення шкоди природі, а також урахування інтересів майбутніх поколінь. Така структура демонструє, що сучасні права дедалі частіше мають солідарний характер, а відповідні обов'язки виходять за межі класичної двосторонньої моделі правовідносин. Це не заперечує традиційну теорію суб'єктивного права, але істотно її розширює, вимагаючи врахування колективних, міжпоколінних і глобальних аспектів правового регулювання [29].

Подібна логіка простежується у сфері соціальних прав. Право на соціальний захист, освіту, охорону здоров'я чи достатній життєвий рівень не може бути реалізоване без системи публічних обов'язків, фінансових механізмів,

інституційної організації та солідарної участі суспільства. Однак соціальні права також не можуть бути зведені до безумовної вимоги необмежених благ, оскільки їх реалізація залежить від ресурсів, пріоритетів, економічних умов і принципу справедливого розподілу. Тому єдність прав і обов'язків у сфері соціальної державності вимагає поєднання гуманістичної спрямованості права з відповідальним управлінням публічними ресурсами. Інакше соціальні права або залишаться декларативними, або перетворяться на джерело непропорційних і невиконуваних зобов'язань [44, с. 186-190].

Окремо слід підкреслити, що принцип єдності прав і обов'язків має значення для протидії правовому нігілізму. Коли громадяни сприймають право лише як систему заборон і санкцій, вони не бачать у ньому простору власної свободи. Коли ж право сприймається лише як набір вимог до держави або інших осіб, без усвідомлення власної відповідальності, виникає споживацьке ставлення до правопорядку. Обидві крайнощі руйнують правову культуру. Натомість зріле розуміння права передбачає, що суб'єкт одночасно є носієм прав, адресатом обов'язків і учасником підтримання правового порядку [80, с. 52].

З огляду на викладене, єдність прав і обов'язків у системі принципів права може бути визначена як загальноправова, ціннісно-нормативна засада, відповідно до якої суб'єктивні права, юридичні обов'язки, свободи, відповідальність, гарантії та межі правомірної поведінки мають формувати узгоджену систему, спрямовану на забезпечення гідності людини, справедливого балансу інтересів, правової визначеності та стабільності правопорядку. Її зміст не вичерпується кореляцією «право — обов'язок», а охоплює питання якості закону, легітимності влади, добросовісності поведінки, пропорційності обмежень, реальності гарантій і соціальної відповідальності суб'єктів права [160, с. 328-333].

Отже, у межах дисертаційного дослідження єдність прав і обов'язків доцільно розглядати не лише як структурну характеристику правовідносин, а як самостійний принцип права, що має загальноправове, міжгалузеве та практико-прикладне значення. Він виявляється у правотворчості, правозастосуванні,

судовому тлумаченні, правовому статусі особи, діяльності держави, приватноправовій автономії, публічно-правовій відповідальності та формуванні правової культури. У сучасній правовій державі цей принцип має бути спрямований не на обмеження прав через абстрактне посилення на обов'язки, а на забезпечення такого правового порядку, у якому права є реальними, обов'язки — обґрунтованими, а їх співвідношення — справедливим, пропорційним і сумісним із людською гідністю. Саме в цьому полягає його фундаментальне значення для розвитку сучасного праворозуміння і для підвищення ефективності правового регулювання.

Висновки до Розділу 1

У першому розділі дисертаційного дослідження було з'ясовано, що теоретико-методологічні засади дослідження єдності прав і обов'язків не можуть бути обмежені лише формально-догматичним описом елементів правового статусу особи чи технічною структурою правовідносин. Їхній зміст охоплює глибинні процеси трансформації абстрактної правової норми у конкретну модель соціальної комунікації, де суб'єктивне право і юридичний обов'язок постають як центральне, змістовне ядро юридичного зв'язку. Єдність прав і обов'язків у цьому контексті постає не як штучне нагромадження нормативного матеріалу, а як фундаментальний, універсальний принцип права, який забезпечує внутрішню цілісність, передбачуваність, легітимність та ціннісно-нормативну рівновагу всієї правової системи.

Категоріальний аналіз правовідносин дав підстави зробити висновок, що суб'єктивне право як міра можливої поведінки та юридичний обов'язок як міра необхідної поведінки є взаємозумовленими формами вираження правової нормативності. Дослідження багатокomпонентної структури суб'єктивного права дозволило виділити правомочності на власну позитивну поведінку, вимогу належної поведінки від зобов'язаного суб'єкта, користування соціальним благом та процесуальний захист. Своєю чергою, юридичний обов'язок структуровано

через форми активної дії, пасивного утримання від порушень та обов'язок зазнавати юридичних наслідків у межах охоронних правовідносин. Погляди Ганса Кельзена на нормативну прив'язку прав, Герберта Харта на правила, що надають повноваження та внутрішнє прийняття стандартів, Веслі Гофельда на систему юридичних корелятивів та Джозефа Раза на інституційне визнання особистої автономії підтверджують складну, багатовимірну природу цих категорій, що також відображено у працях провідних вітчизняних правознавців (П. Рабіновича, О. Скакун, М. Козюбри, В. Погорілка, Ю. Шемшученка).

Встановлено, що принцип єдності прав і обов'язків запобігає двом небезпечним крайностям у правовому регулюванні та формуванні правової культури. Перша полягає в егоцентричній абсолютизації суб'єктивного права, коли свобода особи сприймається як безмежне домагання, відірване від відповідальності, що неминуче призводить до деформації правового балансу та зловживання правом. Друга полягає в авторитарному надмірному підпорядкуванні особи обов'язку, коли юридична повинність витісняє автономію волі й перетворює право на інструмент одностороннього примусу.

Аналіз справедливості як загально-правового принципу засвідчив, що вона виступає не зовнішньою моральною декларацією, а внутрішнім ціннісним масштабом та критерієм якості всього правового масиву. Розумне наповнення правової справедливості вимагає розмежування її ключових проявів, серед яких формальна справедливість (однакове ставлення до рівних і різне до нерівних), матеріальна (змістовна виправданість норм та повага до людської гідності), процедурна (забезпечення «права бути почутим» та належної процедури), розподільча (обґрунтованість критеріїв розподілу суспільних благ і тягарів) та відновлювальна (спрямована на превенцію, ресоціалізацію та подолання наслідків правопорушень). Справедливість у правовому регулюванні постає як універсальний інструмент, що пронизує всі галузі права, утворюючи раціональну основу для обмеження свавілля державної влади.

Зроблено висновок, що теоретичне обґрунтування правової справедливості потребує послідовного синтезу класичних та сучасних доктринальних підходів.

Античне розмежування Арістотелем зрівнювальної та розподільчої справедливості, природно-правова теза Томи Аквінського про втрату правової якості несправедливим законом, а також ідеї Лона Фуллера про внутрішню мораль права та Густава Радбруха про крайню несправедливість як межу законності закладають підвалини розуміння сутнісного зв'язку права із загальним благом.

Дослідження місця єдності прав і обов'язків у системі принципів права дало змогу обґрунтувати її міжкатегоріальний характер та взаємодію з іншими фундаментальними засадами правової держави. Встановлено, що цей принцип діє у нерозривному зв'язку з верховенством права (яке підпорядковує владу системі цінностей), рівністю (яка потребує врахування фактичної вразливості суб'єктів через правову пропорційність) та добросовісністю (яка виступає етичним стандартом поведінки та перешкоджає формалістичному використанню юридичної форми на шкоду іншим). Принцип єдності дозволяє чітко розмежувати суб'єктивні права та законні інтереси як проміжні ціннісні домагання, а також окреслити розумні межі юридизації суспільного життя, захищаючи автономну сферу моральної відповідальності особи від надмірного регуляторного тиску.

Обґрунтовано функціональний потенціал принципу єдності прав і обов'язків, який безпосередньо визначає архітекtonіку правового статусу особи та рівень зрілості правової культури суспільства. Встановлено, що цей принцип одночасно реалізується через взаємозв'язок інтегративної, обмежувальної, гарантійної, легітимаційної та виховної функцій, ефективно запобігаючи поширенню правового нігілізму та споживацького ставлення до правопорядку.

У межах аналізу сучасних тенденцій розвитку правових систем доведено, що в умовах глобальних трансформацій, екологічних викликів та цифровізації кореляція прав і обов'язків втрачає лінійний характер і набуває складної мережевої структури. Сучасні цифрові та солідарні екологічні чи соціальні права вимагають багаторівневого забезпечення: одному праву особи може відповідати цілий комплекс негативних, позитивних та процедурних обов'язків держави,

бізнесу та суспільства. Методологічним інструментом вирішення конфліктів у таких випадках постає принцип пропорційності, який переводить вимогу справедливого балансу в чітку аналітичну структуру оцінки легітимної мети, придатності, необхідності та співмірності втручання. Саме такий підхід дає змогу ефективно долати правовий нігілізм, формуючи правосвідомість, орієнтовану на відповідальну свободу.

Отже, за результатами дослідження теоретико-методологічних засад встановлено, що єдність прав і обов'язків є фундаментальною умовою існування правової держави, оскільки саме вона забезпечує перехід від абстрактної норми до реальної соціально-юридичної практики та виступає системним критерієм якості правопорядку. Власне бачення проблеми полягає в тому, що єдність права не повинна сприйматися як статична, арифметична симетрія між дозволами та заборонами.

Таким чином, сформований за результатами першого розділу теоретико-методологічний базис дозволяє перейти від абстрактно-концептуального осмислення єдності прав і обов'язків до дослідження конкретних інституційних та практичних механізмів її забезпечення. Обґрунтована система правових принципів, категоріальний апарат та методологія пропорційного зважування утворюють необхідну дослідницьку платформу для аналізу динаміки сучасних правовідносин, специфіки подолання нормативних колізій і конфліктів суб'єктивних прав, а також встановлення змістовних меж правомірної поведінки. Окреслений людиноцентричний орієнтир і вимоги належної процедури слугуватимуть надійним аналітичним інструментарієм для детального аналізу функціонального потенціалу досліджуваної єдності на наступних етапах дисертаційного дослідження, пов'язаних із оптимізацією правотворчої та правозастосовної діяльності в умовах сучасних суспільних трансформацій.

РОЗДІЛ 2. МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ У ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ

2.1. Єдність прав і обов'язків у механізмі правового регулювання

Проблематика єдності прав і обов'язків у механізмі правового регулювання належить до тих теоретико-правових питань, у межах яких найбільш виразно виявляється не лише формальна конструкція права, а й його соціальне призначення. Право не може бути зведене до сукупності приписів, що абстрактно проголошують дозволене, заборонене або належне. Його реальна дія починається там, де нормативна модель поведінки набуває конкретного змісту у правовому статусі особи, у правовідносинах, у практиці реалізації суб'єктивних прав, виконання юридичних обов'язків і застосування заходів правового захисту. Саме тому єдність прав і обов'язків слід розглядати не як другорядну характеристику правової системи, а як одну із внутрішніх умов її функціональної цілісності.

У загальній теорії права механізм правового регулювання традиційно розглядається як система юридичних засобів, за допомогою яких право впливає на суспільні відносини, упорядковує поведінку суб'єктів, надає соціальним зв'язкам правової форми і забезпечує їх охорону. У цьому контексті особливе значення мають норми права, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права та акти правозастосування. Однак перелік названих елементів сам по собі ще не розкриває внутрішньої логіки правового регулювання. Вона стає зрозумілою лише тоді, коли встановлюється, яким чином загальний нормативний припис трансформується у конкретну міру можливої та необхідної поведінки. Такою формою трансформації і виступає взаємозв'язок суб'єктивного права та юридичного обов'язку [156, с. 312-315].

У працях М. Козюбри неодноразово наголошується на тому, що право не може бути зрозумілим поза його ціннісним і соціальним виміром, оскільки правова норма набуває реального значення лише у зв'язку з людиною, її

свободою, гідністю та відповідальністю. Такий підхід є методологічно важливим для аналізу єдності прав і обов'язків, адже він дозволяє подолати вузьконормативне бачення права як зовнішньої команди. Якщо право спрямоване на впорядкування суспільного життя, то воно має одночасно забезпечувати простір свободи й окреслювати межі відповідальної поведінки. Саме ця подвійність виявляється в органічному зв'язку прав та обов'язків, які не існують ізольовано, а взаємно зумовлюють одне одного.

Суб'єктивне право у механізмі правового регулювання виконує функцію юридично гарантованої можливості поведінки. Воно відкриває для уповноваженого суб'єкта простір правомірної активності, дозволяє реалізовувати власний інтерес, користуватися певним благом, вимагати належної поведінки від інших осіб, а в разі порушення звертатися до засобів правового захисту. Водночас юридичний обов'язок встановлює міру необхідної поведінки, без якої суб'єктивне право залишалося б декларативним [97, с. 382]. У цьому виявляється принципова обставина: право однієї особи стає реально дієвим лише за умови існування відповідного обов'язку іншої особи або держави забезпечити, не порушувати, визнати чи захистити це право.

П. Рабінович, розглядаючи права людини як загальносоціальну і юридичну категорію, обґрунтовує думку про те, що права не можуть бути відірвані від системи гарантій їх здійснення. Ця позиція має безпосереднє значення для теми дослідження, оскільки гарантії прав у своїй юридичній формі завжди пов'язані з чийось обов'язком: обов'язком держави утримуватися від свавільного втручання, обов'язком посадових осіб діяти в межах компетенції, обов'язком інших учасників правовідносин поважати чуже право. Отже, у механізмі правового регулювання право не є самодостатньою абстракцією; воно потребує нормативно визначеного, організаційно забезпеченого та процедурно захищеного обов'язку [56, с. 181-183].

О. Петришин, аналізуючи природу правової системи та правового регулювання, підкреслює системний характер права, у якому окремі юридичні засоби не можуть бути ефективними поза їх взаємодією. У цьому аспекті єдність

прав і обов'язків є не механічним поєднанням двох категорій, а системною властивістю правового впливу [110, с. 241]. Вона забезпечує перехід від нормативної абстракції до конкретного правового зв'язку, у межах якого поведінка одного суб'єкта юридично співвідноситься з поведінкою іншого. Саме тому правовідносини виступають центральною формою конкретизації правового регулювання.

У правовідносинах єдність прав і обов'язків набуває найбільш виразного змісту. Якщо норма права фіксує загальну модель поведінки, то правовідносини персоніфікують її, визначаючи конкретних носіїв прав і обов'язків. У цьому сенсі правовідносини є не просто наслідком дії норми, а способом її соціального буття. Вони переводять загальне правило у площину індивідуалізованого юридичного зв'язку, де суб'єктивне право одного учасника кореспондує з юридичним обов'язком іншого. Така кореляція забезпечує не лише формальну визначеність правового становища сторін, а й передбачуваність їхньої поведінки [126].

З позицій правового регулювання особливо важливим є те, що єдність прав і обов'язків забезпечує баланс між дозволом, заборонаю та зобов'язанням. Дозвіл відкриває простір можливої поведінки, заборона встановлює межі неприпустимого, а зобов'язання спрямовує суб'єкта до необхідної правомірної дії. Усі ці способи правового впливу пов'язані між собою через права та обов'язки. Дозвіл без меж може перерости у свавілля, заборона без ціннісного обґрунтування — у надмірне обмеження, а зобов'язання без зв'язку з правами та інтересами — у формальний примус. Тому механізм правового регулювання потребує не ізольованого застосування юридичних засобів, а їх змістовної узгодженості [141, с. 52-59].

Правотворчість є першою стадією, на якій формується нормативна передумова єдності прав і обов'язків. Законодавець, закріплюючи певні права, повинен одночасно визначати юридичні механізми їх реалізації, гарантії захисту, компетенцію органів публічної влади, процедури звернення, строки, межі та відповідальність за порушення. Проголошення права без відповідної системи обов'язків, процедур і гарантій свідчить про дефект нормативного регулювання.

Таке право може мати декларативне політичне значення, однак його юридична ефективність залишається недостатньою. З іншого боку, встановлення обов'язків без чіткого визначення їх мети, меж і правових підстав суперечить вимогам правової визначеності.

А. Колодій, досліджуючи принципи права, слушно акцентує на їх нормативно-орієнтаційному значенні, тобто здатності спрямовувати правотворчість і правозастосування навіть тоді, коли конкретна норма не дає вичерпної відповіді на складну життєву ситуацію. З цього погляду єдність прав і обов'язків може розглядатися як принцип, що вимагає від законодавця уникати правової асиметрії. Така асиметрія виникає там, де одна сторона наділяється надмірними повноваженнями без належної відповідальності, або там, де на особу покладаються обтяжливі обов'язки без реальних правових засобів захисту [128, с. 194]. У демократичній правовій державі такі конструкції мають оцінюватися критично.

На стадії виникнення правовідносин єдність прав і обов'язків залежить від юридичних фактів. Саме юридичний факт або їх сукупність приводять у дію нормативну модель, персоніфікуючи правове становище суб'єктів. Укладення договору, заподіяння шкоди, прийняття адміністративного акта, набуття громадянства, реєстрація шлюбу, вчинення правопорушення — усі ці обставини змінюють правову ситуацію і породжують конкретні права та обов'язки. Через юридичні факти механізм правового регулювання переходить від потенційності до актуальності, а єдність прав і обов'язків набуває практичного виміру [108, с. 153-157].

У приватноправовій сфері така єдність переважно ґрунтується на автономії волі, юридичній рівності сторін, добросовісності та взаємності. Договір є класичним прикладом правової форми, у якій права й обов'язки взаємно конструюються самими учасниками в межах, визначених законом. Право вимагати виконання договору кореспондує з обов'язком належного виконання; право на оплату — з обов'язком сплатити; право на отримання речі, послуги чи результату роботи — з обов'язком передати, надати або виконати. Однак така

взаємність не є суто технічною. Вона виражає глибшу ідею приватного права: свобода учасників цивільного обороту легітимна настільки, наскільки вона здійснюється добросовісно і не руйнує правову рівновагу [70, с. 192].

Заборона зловживання правом є одним із найпереконливіших проявів єдності прав і обов'язків у механізмі правового регулювання. Вона засвідчує, що суб'єктивне право не є дозволом діяти свавільно, і що здійснення права завжди передбачає обов'язок урахувати межі, мету і соціальне призначення відповідної правової можливості. Особа може формально перебувати в межах наданого їй права, але фактично використовувати його всупереч добросовісності, справедливості або призначенню правового інституту. У таких випадках механізм правового регулювання має реагувати не тільки на порушення прямої заборони, а й на деформацію балансу між свободою та відповідальністю [8].

У публічно-правовій сфері єдність прав і обов'язків має іншу конфігурацію, оскільки тут значну роль відіграють владні повноваження, компетенція, підпорядкування та публічний інтерес. Водночас це не означає, що публічне право може будуватися на односторонньому примусі. Навпаки, у правовій державі повноваження органу публічної влади одночасно є його обов'язком діяти в межах і у спосіб, визначені правом. Компетенція не повинна сприйматися як привілей влади; вона є юридично обмеженим інструментом служіння публічному інтересу та забезпечення прав людини.

С. Головатий, розкриваючи доктрину верховенства права, послідовно підкреслює, що публічна влада має бути зв'язана правом не лише формально, а й змістовно, через вимоги правової визначеності, заборони свавілля, доступу до правосуддя і поваги до прав людини. У цьому вимірі єдність прав і обов'язків постає як засіб обмеження державної влади. Право особи на свободу, власність, справедливий суд, належне адміністрування чи повагу до приватного життя передбачає відповідні обов'язки держави: утримуватися від необґрунтованого втручання, створювати ефективні процедури, мотивувати рішення,

забезпечувати контроль і відшкодовувати шкоду у разі порушення [149, с. 34-38].

Отже, у публічно-правовому регулюванні юридичний обов'язок держави має особливу природу. Він не є симетричним приватному обов'язку, оскільки держава володіє владними ресурсами і може примусово впливати на особу. Саме тому обов'язки держави мають тлумачитися суворо, а повноваження — обмежувально, відповідно до принципу правової визначеності та пропорційності. Там, де держава встановлює обов'язок особи, вона повинна обґрунтувати його легітимну мету, необхідність, співмірність і наявність процедурних гарантій. Інакше обов'язок перетворюється з елемента правового регулювання на інструмент адміністративного тиску.

Л. Фуллер у концепції внутрішньої моралі права доводив, що право має відповідати певним вимогам, без яких воно втрачає здатність бути справжнім регулятором поведінки: загальність, оприлюдненість, незворотність, ясність, несуперечливість, можливість виконання, стабільність і відповідність офіційної дії проголошеним правилам [162]. Ці вимоги прямо пов'язані з єдністю прав і обов'язків. Якщо обов'язок сформульований нечітко або є фактично невиконуваним, суб'єкт не може належно орієнтувати свою поведінку. Якщо право проголошене, але офіційна практика його ігнорує, правове регулювання втрачає моральну й інституційну переконливість.

На стадії реалізації права єдність прав і обов'язків проявляється через дотримання, виконання, використання та застосування правових норм. Використання права є формою активної правомірної поведінки, у якій особа реалізує надану їй можливість. Виконання обов'язку означає здійснення необхідної поведінки, визначеної нормою або правовідносинами. Дотримання заборони є пасивною формою реалізації юридичного обов'язку, що полягає в утриманні від неправомірних дій. Застосування права, у свою чергу, є владною діяльністю компетентних органів, спрямованою на індивідуалізацію прав і обов'язків у конкретній ситуації [147, с. 152].

Г. Гарт, аналізуючи структуру правової системи, запропонував розрізнення первинних і вторинних правил. Первинні правила безпосередньо встановлюють обов'язки поведінки, тоді як вторинні визначають способи визнання, зміни та застосування первинних правил. Для дослідження механізму правового регулювання це розрізнення є продуктивним, оскільки демонструє, що права й обов'язки функціонують не лише у площині конкретної поведінки, а й у площині інституційних процедур [164, с. 129-133]. Право особи залежить не тільки від первинної заборони його порушувати, а й від вторинних правил, які дозволяють встановити чинність норми, звернутися до компетентного органу, отримати рішення і домогтися його виконання.

Правозастосування є стадією, на якій єдність прав і обов'язків проходить випробування конкретністю життєвих обставин. У реальних справах юридичні позиції суб'єктів нерідко вступають у конфлікт: право однієї особи може обмежувати інтерес іншої, публічний інтерес може вимагати втручання у приватну сферу, формальна норма може не враховувати складності фактичної ситуації. Саме тому правозастосування не може бути механічним перенесенням тексту норми на факт. Воно потребує тлумачення, оцінки, зважування принципів і встановлення справедливого балансу між правами та обов'язками [96, с. 63].

У правозастосовній діяльності єдність прав і обов'язків означає, що компетентний орган повинен бачити не лише ізольовану вимогу заявника або формальний обов'язок відповідача, а всю структуру правового зв'язку. Судове рішення, адміністративний акт чи інший акт застосування права мають не просто констатувати наявність певного права або обов'язку, а встановлювати їх співвідношення у конкретній ситуації. Тому мотивування рішення є надзвичайно важливим: воно демонструє, чому певне право підлягає захисту, чому певний обов'язок є належним, чому втручання є пропорційним і чому обраний засіб відповідає меті правового регулювання [82].

Юридична відповідальність також повинна розглядатися крізь призму єдності прав і обов'язків. Її підставою зазвичай є порушення юридичного обов'язку, однак її мета не може бути зведена до покарання як такого. У правовій

державі відповідальність має відновлювати порушений баланс, захищати суб'єктивні права, утверджувати правопорядок і запобігати новим порушенням. Саме тому санкція повинна бути пропорційною, індивідуалізованою і процедурно справедливою. Надмірна відповідальність руйнує зв'язок між обов'язком і справедливим правовим наслідком, тоді як безвідповідальність знецінює право потерпілої особи.

Г. Радбрух, осмислюючи трагедії правового позитивізму ХХ століття, звертав увагу на те, що закон, який досягає крайньої несправедливості, втрачає правову якість. У контексті єдності прав і обов'язків ця ідея дає підстави стверджувати, що формально встановлений обов'язок не завжди є легітимним лише через факт його закріплення у позитивному праві. Якщо такий обов'язок грубо заперечує людську гідність, рівність або фундаментальні права, він не може вважатися повноцінним елементом правового регулювання. Отже, єдність прав і обов'язків має оцінюватися не тільки формально, а й аксіологічно [95, с. 610-615].

Водночас неприпустимою є й протилежна крайність — абсолютизація суб'єктивних прав без належного врахування обов'язків. Сучасний правовий дискурс інколи схильний розглядати право як індивідуальну претензію, що має пріоритет перед будь-якими обмеженнями. Однак така логіка може призвести до фрагментації правового порядку, коли кожна особа апелює до власного права, але ігнорує межі його здійснення та права інших. Тому правове регулювання має не лише гарантувати права, а й формувати культуру відповідального їх використання. Саме тут принцип єдності прав і обов'язків набуває особливої виховної та стабілізаційної ролі [81, с. 43].

Ю. Габермас, розвиваючи дискурсивну теорію права і демократії, підкреслював взаємозв'язок приватної та публічної автономії. Особи є не лише адресатами правових норм, а й потенційними співтворцями правового порядку через демократичні процедури. Ця ідея дозволяє ширше осмислити єдність прав і обов'язків: громадянин має права щодо держави, але також несе обов'язок брати участь у підтриманні правового і демократичного порядку, поважати

правила співжиття, не руйнувати умови свободи інших. Отже, механізм правового регулювання не може бути ефективним без правової культури, довіри та готовності суб'єктів діяти відповідально [67].

Правова культура є тим соціальним середовищем, у якому формальні права та обов'язки або набувають реального значення, або залишаються зовнішніми деклараціями. Низький рівень правової культури спричиняє деформацію правового регулювання: права сприймаються як інструмент односторонньої вигоди, обов'язки — як небажаний тягар, закон — як перешкода, а не як форма справедливого порядку. У такій ситуації навіть досконала нормативна конструкція не гарантує належного результату [103, с. 386-390]. Тому єдність прав і обов'язків потребує не лише юридичного закріплення, а й відповідного рівня правосвідомості.

Не менш небезпечним є надмірне покладення обов'язків на особу без достатніх гарантій її прав. Це особливо помітно у сферах податкового, адміністративного, безпекового, міграційного та соціального регулювання, де держава обґрунтовує обов'язки публічним інтересом. Сам по собі публічний інтерес не може бути універсальним виправданням будь-якого обмеження. Він має бути конкретизований, юридично доведений і співвіднесений із правами особи. Якщо ж публічний інтерес використовується як абстрактна формула, механізм правового регулювання втрачає баланс і перетворюється на механізм адміністративного домінування [78, с. 251].

Принцип пропорційності у цьому контексті виконує роль методологічного інструмента перевірки єдності прав і обов'язків. Він вимагає встановити, чи має втручання легітимну мету, чи є воно придатним для її досягнення, чи є необхідним серед інших можливих засобів і чи не покладає на особу надмірний тягар. Такий підхід дозволяє уникнути як безмежного розширення прав, так і необґрунтованого посилення обов'язків. Єдність прав і обов'язків у цьому сенсі постає як практична форма пропорційного правового регулювання, що враховує і свободу особи, і потреби правового порядку.

Значення єдності прав і обов'язків особливо зростає в умовах правової невизначеності та соціальних трансформацій. Коли суспільні відносини швидко змінюються, законодавство нерідко відстає від практики, а правозастосовні органи стикаються з новими типами конфліктів. У таких умовах саме принципи права допомагають зберегти цілісність регулювання [2, с. 97-103]. Єдність прав і обов'язків дає змогу оцінювати нові ситуації не лише з погляду буквального тексту норми, а й з погляду загальної логіки правового порядку: чи забезпечено баланс свободи та відповідальності, чи не порушено права інших осіб, чи має обов'язок достатню правову підставу, чи існують гарантії захисту.

У сучасній державі особливого значення набуває також цифровий вимір правового регулювання, у якому права та обов'язки часто реалізуються через електронні сервіси, автоматизовані рішення, реєстри та алгоритмічні процедури. Хоча така сфера може здаватися технічною, вона безпосередньо пов'язана з єдністю прав і обов'язків. Право особи на доступ до послуги, інформації чи адміністративної процедури має супроводжуватися обов'язком держави забезпечити прозорість, безпеку, недискримінаційність і можливість оскарження. Якщо автоматизоване рішення створює юридичні наслідки, особа повинна мати право зрозуміти його підстави, а орган влади — обов'язок пояснити й перевірити його законність.

У цьому аспекті показовою є позиція Дж. Фінніса, який у межах природно-правової традиції підкреслює зв'язок права із практичним розумом, загальним благом і моральною обґрунтованістю юридичного порядку. Якщо правове регулювання має служити загальному благу, то воно не може бути побудоване ні на необмеженій індивідуальній автономії, ні на поглинанні особи колективними цілями [62, с. 134]. Єдність прав і обов'язків у такому підході означає, що індивідуальна свобода і соціальна відповідальність не заперечують одна одну, а взаємно утворюють умови правового співжиття.

Важливо також враховувати, що єдність прав і обов'язків не означає їх абсолютної симетрії. У багатьох правовідносинах права й обов'язки розподіляються асиметрично, але така асиметрія може бути правомірною, якщо

вона має належне обґрунтування. Наприклад, у відносинах між державою та особою держава має більше повноважень, але саме тому вона несе підвищені обов'язки щодо обґрунтованості, прозорості й відповідальності. У трудових відносинах роботодавець має організаційну владу, але з нею пов'язані обов'язки забезпечити безпечні умови праці, оплату, повагу до гідності працівника. Отже, мова має йти не про механічну рівність прав і обов'язків, а про їх справедливу співмірність.

Саме поняття ефективності правового регулювання також має бути переосмислене крізь призму єдності прав і обов'язків. Ефективним не можна вважати таке регулювання, яке лише забезпечує формальне виконання приписів через страх санкції. Справжня ефективність передбачає, що суб'єкти розуміють свої права, визнають обґрунтованість обов'язків, мають доступ до захисту і сприймають правовий порядок як легітимний [74]. У цьому сенсі єдність прав і обов'язків виконує не тільки техніко-юридичну, а й легітимаційну функцію. Вона допомагає праву бути не зовнішньою силою, а нормативною формою суспільного співжиття.

Окремого осмислення потребує гарантійна функція єдності прав і обов'язків. Гарантія не є лише зовнішнім додатком до суб'єктивного права, оскільки вона становить необхідну умову його реального буття. Якщо особа має право на судовий захист, то суд, держава та інші учасники процесу несуть відповідні обов'язки забезпечити доступність процедури, неупередженість розгляду, виконання рішення й повагу до процесуальних прав сторін. Якщо особа має право на освіту, працю, соціальний захист чи медичну допомогу, то механізм правового регулювання повинен містити не лише декларативну норму, а й організаційні, фінансові та процедурні обов'язки компетентних суб'єктів. Саме тому реальність права завжди вимірюється не кількістю проголошених можливостей, а ступенем забезпеченості відповідних юридичних обов'язків [95, с. 84-90].

Звідси випливає, що юридичний обов'язок має бути не лише формально визначеним, а й функціонально спроможним. Обов'язок, який неможливо

виконати через відсутність процедур, суперечливість приписів або об'єктивну нездійсненність вимог, не виконує регулятивної функції. Він радше створює правову невизначеність і провокує вибіркове застосування санкцій. У такій ситуації порушується сама логіка правового регулювання: суб'єкт не може передбачити наслідки своєї поведінки, держава отримує надмірний простір розсуду, а суб'єктивні права стають залежними від адміністративної практики. Тому єдність прав і обов'язків передбачає також вимогу реалістичності та виконуваності юридичних приписів.

У сучасній правовій доктрині значну увагу приділяють принципу правової визначеності, який тісно пов'язаний із досліджуваною проблематикою. Правова визначеність вимагає, щоб особа могла передбачити, які права їй належать, які обов'язки на неї покладено, за яких умов вони виникають, змінюються або припиняються, які наслідки матиме порушення правового припису. Без такої визначеності неможливо говорити про належну єдність прав і обов'язків, адже юридичний зв'язок втрачає зрозумілість. Невизначене право не може бути ефективно реалізоване, а невизначений обов'язок не може бути справедливо примусово забезпечений [151, с. 417-420].

У цьому аспекті заслуговує на увагу позиція Венеційської комісії щодо складових верховенства права, серед яких особливе місце посідають законність, правова визначеність, заборона свавілля, доступ до правосуддя, повага до прав людини та рівність перед законом. Ці складові демонструють, що механізм правового регулювання не може оцінюватися лише з погляду формальної чинності норм. Він має відповідати вимогам, які забезпечують змістовну узгодженість прав і обов'язків. Там, де закон є несталим, суперечливим або непередбачуваним, права особи стають хиткими, а обов'язки — потенційно репресивними.

Процедурна справедливість у цьому контексті не є допоміжною категорією. Вона забезпечує довіру до правового рішення навіть тоді, коли результат не повністю відповідає очікуванням однієї зі сторін. Право бути вислуханим, право на мотивоване рішення, право на оскарження, право на

рівність процесуальних можливостей передбачають відповідні обов'язки органу влади діяти неупереджено, послідовно, у розумні строки й на підставі права. Таким чином, правове регулювання стає переконливим не лише через зміст кінцевого рішення, а й через спосіб, у який це рішення ухвалюється [148].

У межах судового тлумачення особливо помітною стає роль принципів. Суд часто має справу не з очевидним співвідношенням права й обов'язку, а з конфліктом кількох юридично значущих позицій. У таких випадках принципи справедливості, пропорційності, рівності й добросовісності дозволяють уникнути як формалізму, так і довільного розсуду. Вони спрямовують суд до такого рішення, яке не руйнує правову позицію жодної сторони без достатнього обґрунтування. Саме тому єдність прав і обов'язків може бути розглянута як один із критеріїв належного правового аргументування [137, с. 117].

У цьому сенсі єдність прав і обов'язків має безпосередній зв'язок із принципом добросовісності. Добросовісність передбачає, що суб'єкт не лише формально дотримується мінімальних вимог закону, а й діє чесно, послідовно, з урахуванням виправданих очікувань іншої сторони. У приватному праві цей принцип перешкоджає використанню права всупереч його призначенню; у публічному праві він вимагає від держави поваги до легітимних очікувань особи; у процесуальному праві — забороняє маніпулювання процедурою. Таким чином, добросовісність наповнює єдність прав і обов'язків етичним і практичним змістом [90].

Слід підкреслити, що механізм правового регулювання не може бути нейтральним щодо соціального результату. Його завдання полягає не лише в тому, щоб формально розподілити права й обов'язки, а й у тому, щоб забезпечити соціально виправданий порядок взаємодії. У цьому проявляється зв'язок права із соціальною справедливістю. Якщо правове регулювання систематично покладає найбільший тягар на слабшу сторону, створює привілеї для сильнішого суб'єкта або не враховує фактичну нерівність, формальна єдність прав і обов'язків приховує матеріальну несправедливість. Тому належний аналіз має виходити за межі тексту норми і враховувати її реальний вплив.

Особливо це стосується соціальних прав, де кореляція прав і обов'язків є складнішою, ніж у класичних приватноправових відносинах. Право на соціальний захист, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я чи освіту не завжди має одного чітко визначеного зобов'язаного суб'єкта у звичайному догматичному сенсі. Проте це не означає, що такі права є лише програмними деклараціями. Вони породжують комплекс позитивних обов'язків держави щодо організації систем, фінансування, контролю якості, недискримінації та поступової реалізації. Отже, єдність прав і обов'язків може мати не лише двосторонню, а й інституційно-розгалужену структуру [76, с. 258].

У міжнародно-правовому вимірі ця теза підтверджується концепцією трьох типів обов'язків держави щодо прав людини: поважати, захищати і забезпечувати. Обов'язок поважати означає утримання від порушення права; обов'язок захищати — запобігання порушенням з боку третіх осіб; обов'язок забезпечувати — створення умов для реальної реалізації права. Така триєдина модель дає змогу глибше осмислити механізм правового регулювання, оскільки показує, що одному суб'єктивному праву може відповідати ціла система різнорівневих юридичних обов'язків. Без цієї системи право не може бути ефективним.

Єдність прав і обов'язків також дозволяє критично оцінити співвідношення централізованого правового регулювання і саморегулювання. У багатьох сферах сучасного суспільства, зокрема у підприємстві, професійній етиці, цифрових сервісах, медіа та освіті, значну роль відіграють внутрішні правила, стандарти, кодекси поведінки [59, с. 431-433]. Вони можуть доповнювати державне регулювання, але не повинні руйнувати базовий баланс прав і обов'язків. Саморегулювання є правомірним тоді, коли воно посилює відповідальність суб'єктів, підвищує стандарти добросовісності й не підміняє собою гарантії, які має забезпечувати держава.

У підсумку необхідно констатувати, що єдність прав і обов'язків є не статичною формулою, а динамічною характеристикою правового регулювання. Вона постійно відтворюється у правотворчості, тлумаченні, реалізації,

правозастосуванні, контролі та юридичній відповідальності. Її порушення може мати різні форми: декларативність прав, надмірність обов'язків, невизначеність процедур, зловживання правом, свавілля влади, неефективність захисту або формалізм судового рішення. Тому дослідження цього принципу має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення для вдосконалення правової системи [37, с. 503].

З огляду на це, методологічно помилковим було б розглядати права й обов'язки як просту суму юридичних можливостей і юридичних вимог. Їх єдність має складнішу природу, оскільки поєднує нормативний, інституційний, процедурний, аксіологічний і поведінковий виміри правового регулювання. Нормативний вимір визначає зміст дозволеного й належного; інституційний забезпечує організаційні умови реалізації; процедурний гарантує справедливий порядок захисту; аксіологічний пов'язує правові приписи з ідеями гідності, справедливості та свободи; поведінковий виявляється у реальних діях суб'єктів права. Лише за наявності всіх цих елементів можна говорити про повноцінну дію механізму правового регулювання, у якому право не залишається декларацією, а обов'язок не перетворюється на необґрунтований примус [60, с. 219].

Отже, у механізмі правового регулювання права й обов'язки не є двома ізольованими правовими феноменами. Вони становлять взаємозалежні сторони єдиного юридичного зв'язку, через який право впорядковує суспільні відносини, забезпечує баланс приватного і публічного інтересів, обмежує свавілля, гарантує захист і підтримує правовий порядок. Суб'єктивне право без відповідного обов'язку втрачає практичну силу; юридичний обов'язок без зв'язку з правами, справедливістю та правовою метою втрачає легітимність. Саме тому подальший розвиток теорії правового регулювання має виходити з розуміння єдності прав і обов'язків як однієї з базових умов правової державності, соціальної відповідальності та гуманістичної спрямованості права.

2.2. Колізії, конфлікти та межі здійснення прав

Проблематика колізій, конфліктів та меж здійснення суб'єктивних прав посідає особливе місце у сучасній теорії права, оскільки саме в цій площині найбільш виразно виявляється складність переходу від абстрактного проголошення правової свободи до її практичного здійснення в умовах багатоманітності соціальних інтересів. Суб'єктивне право не існує як ізольована можливість індивіда діяти на власний розсуд, відірвана від правового середовища, прав інших осіб і загального порядку співжиття. Воно набуває реального змісту лише в системі правовідносин, у якій правова можливість одного суб'єкта кореспондує юридично визначеним обов'язкам інших суб'єктів, а також загальним вимогам справедливості, добросовісності, розумності та пропорційності.

У загальнотеоретичному сенсі суб'єктивне право традиційно розглядається як міра можливої поведінки уповноваженої особи, що визнається і гарантується правом. Така дефініція, поширена в українській теорії права, зокрема у працях П. Рабіновича, О. Петришина, М. Козюбри, О. Скакун, має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє відмежувати суб'єктивне право від фактичної можливості, морального домагання або соціального інтересу. Разом з тим ця формула не повинна тлумачитися спрощено [92, с. 730]. Міра можливої поведінки означає не абсолютну свободу дії, а юридично окреслену можливість, яка має зміст, мету, спосіб реалізації та межі. Саме слово «міра» свідчить про внутрішню впорядкованість права: воно не лише надає можливість, а й устанавлює її правовий горизонт, за межами якого здійснення права втрачає належний юридичний характер.

Суб'єктивне право у своїй структурі охоплює низку правомочностей: можливість власної активної поведінки, можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи, можливість користуватися відповідним соціальним благом, а також можливість звернутися за захистом у разі порушення або оспорювання права. У працях С. Максимова право тлумачиться не лише як

система норм, а як особлива правова реальність, у якій нормативне, ціннісне і комунікативне начала взаємодіють між собою. З цієї позиції суб'єктивне право постає не як формальний дозвіл, а як юридично організований спосіб участі особи у соціальному житті [89]. Однак така участь завжди передбачає зустріч з іншими носіями прав, інтересів і претензій, що неминуче породжує ситуації зіткнення, конкуренції або взаємного обмеження правових можливостей.

Саме тому питання про межі здійснення суб'єктивних прав є не другорядним, а концептуальним для всієї проблематики єдності прав і обов'язків. Якщо право розуміти лише як простір індивідуальної свободи, воно може бути помилково витлумачене як інструмент одностороннього домінування особи над іншими учасниками правового спілкування. Якщо ж акцентувати лише на обов'язках і обмеженнях, суб'єктивне право ризикує втратити свою емансипаційну та гуманістичну природу. Оптимальне теоретичне розуміння полягає у тому, що межі здійснення права не заперечують суб'єктивне право, а забезпечують його правову форму. Вони не ліквідують свободу, а відмежовують її від свавілля, надаючи поведінці суб'єкта соціально відповідального, передбачуваного й юридично виправданого характеру.

Важливо відрізнити межі здійснення суб'єктивного права від обмеження права. Межі права випливають із самої природи конкретного суб'єктивного права, його призначення, змісту, способу реалізації та взаємозв'язку з правами інших осіб. Вони є внутрішньо властивими праву, оскільки кожне право має певний предмет, мету та функціональне навантаження. Натомість обмеження права зазвичай означає зовнішнє нормативне звуження обсягу можливостей, яке допускається за наявності легітимної мети, правової підстави, необхідності у демократичному суспільстві та пропорційності втручання [55, с. 96].

Колізії суб'єктивних прав виникають тоді, коли здійснення одного права у конкретній ситуації ускладнює, звужує або фактично унеможлиблює здійснення іншого права. На відміну від колізії правових норм, де йдеться про суперечність між нормативними приписами, колізія суб'єктивних прав пов'язана насамперед із практичним зіткненням юридично визнаних можливостей різних суб'єктів або

різних правових позицій одного суб'єкта. Вона може існувати навіть тоді, коли нормативне регулювання формально є несуперечливим. Наприклад, свобода вираження поглядів і право на повагу до честі, гідності та приватного життя можуть бути одночасно гарантованими, але їх реалізація у конкретній ситуації потребуватиме пошуку справедливого балансу. Саме в таких випадках право демонструє свою не механічну, а оціночно-аргументативну природу [4, с. 353-356].

Причини виникнення колізій і конфліктів суб'єктивних прав є багатофакторними. Частина з них має об'єктивний характер і зумовлена складністю суспільних відносин, розширенням сфери правового регулювання, розвитком цифрових технологій, зростанням значення інформаційних, екологічних, біоетичних і соціальних прав. Інші причини мають суб'єктивну природу: недобросовісне здійснення права, прагнення використати юридичну можливість не за її соціальним призначенням, низький рівень правової культури, конфліктність індивідуальних інтересів [25, с. 1107].

Сучасне праворозуміння дедалі більше відходить від уявлення про суб'єктивні права як про абсолютні й необмежені домагання. Р. Дворкін, обґрунтовуючи тезу про права як «козири» проти утилітарних міркувань більшості, водночас не заперечував складності ситуацій, у яких різні права можуть взаємно конкурувати. Його концепція особливо важлива для розуміння того, що права не повинні легко поступатися політичній доцільності, але це не означає, що кожне право реалізується безвідносно до інших прав. Отже, свобода одного суб'єкта не може бути побудована на запереченні свободи іншого, а межа права визначається не зовнішньою ворожістю до свободи, а потребою забезпечити її загальний і взаємний характер [39, с. 190-193].

У цьому контексті особливого значення набуває принцип справедливості. Він виступає не абстрактною моральною декларацією, а критерієм юридичної оцінки способу здійснення права, характеру втручання у право та допустимості обмежень. Аристотелівське розмежування розподільчої та зрівнювальної справедливості зберігає актуальність і для сучасної теорії правових конфліктів:

у першому випадку йдеться про належний розподіл благ, прав і тягарів, у другому — про відновлення порушеної рівноваги у відносинах між особами. Коли здійснення права однієї особи завдає непропорційної шкоди іншій, правовий порядок має віднайти такий спосіб вирішення спору, який не знищує саме право, але повертає його реалізацію у межі належної міри. Таким чином справедливість конкретизує межу між правомірним здійсненням права і його деформацією [57].

Європейський суд з прав людини у своїй практиці послідовно використовує категорію справедливого балансу між вимогами загального інтересу та захистом основоположних прав особи. Цей підхід є показовим для розуміння меж здійснення суб'єктивних прав, адже Суд не розглядає права як ізольовані формули, а аналізує їх у конкретному соціальному, процедурному та інституційному контексті. У справах, пов'язаних із правом на повагу до приватного життя, свободою вираження поглядів, правом власності, свободою зібрань або свободою релігії, постійно постає питання про те, чи було втручання передбачене законом, чи мало легітимну мету і чи було необхідним у демократичному суспільстві [81, с. 41]. Такий підхід демонструє, що межі права встановлюються не шляхом механічного зіставлення норм, а через аргументовану оцінку усіх значущих обставин.

Показовою сферою колізій суб'єктивних прав є співвідношення свободи вираження поглядів і права на повагу до честі, гідності, ділової репутації та приватного життя. Свобода слова є необхідною передумовою демократичного суспільства, відкритої політичної дискусії та контролю за публічною владою. Водночас вона не може перетворюватися на легітимацію приниження людської гідності, поширення неправдивих відомостей або втручання у приватну сферу без достатніх підстав. У такій ситуації межа здійснення права визначається не за принципом абстрактного пріоритету одного права над іншим, а через аналіз статусу особи, предмета висловлювання, суспільного інтересу, достовірності інформації, форми подання та наслідків для потерпілої сторони. Саме тут проявляється складність правового балансу [56, с. 231-234].

Іншою типовою сферою є колізія права на приватність і суспільного інтересу в отриманні інформації. У цифрову епоху ця колізія набуває особливої гостроти, оскільки інформація про особу може поширюватися миттєво, зберігатися тривалий час і використовуватися поза первісним контекстом. Право на приватність охороняє автономію особи, її гідність, персональну ідентичність і можливість контролювати межі власної відкритості. Водночас суспільство має легітимний інтерес в інформації про діяльність публічних осіб, корупційні ризики, питання безпеки чи публічного управління. Межа між приватним і публічним у таких випадках не є сталою; вона формується через поєднання правової визначеності, професійної етики, судової практики і принципу добросовісності.

Колізії, пов'язані з правом власності, також демонструють, що суб'єктивне право не може розглядатися поза його соціальною функцією. Право власності традиційно пов'язується з автономією, стабільністю майнового обороту та особистою свободою. Однак сучасна правова держава визнає, що використання власності може бути обмежене з огляду на екологічні, містобудівні, культурні, соціальні або безпекові потреби. Така позиція узгоджується з ідеєю Л. Дюгі про соціальну функцію права, хоча в сучасному конституційному праві вона отримує більш збалансоване вираження через принцип пропорційності [29]. Власник має право користуватися майном, але не вправі здійснювати це право так, щоб непропорційно порушувати права інших осіб або завдавати шкоди суспільно значущим благам.

Важливим проявом меж здійснення суб'єктивних прав є заборона зловживання правом. Зловживання правом виникає тоді, коли особа формально діє у межах наданої їй юридичної можливості, але використовує її всупереч призначенню права, принципам добросовісності, розумності та справедливості. Це явище особливо складне для правового аналізу, оскільки зовнішньо поведінка може зберігати ознаки правомірності, однак за своєю метою, способом або наслідками вона руйнує баланс правовідносин. У приватному праві зловживання може проявлятися у недобросовісному здійсненні договірних прав, штучному

створенні перешкод, обході закону, використанні процесуальних механізмів для затягування справи. У публічному праві аналогічна проблема постає тоді, коли владні повноваження реалізуються формально законно, але з відхиленням від легітимної мети [143, с. 351].

Добросовісність у цьому контексті виконує роль одного з найважливіших критеріїв належного здійснення суб'єктивного права. Вона вимагає від суб'єкта не лише буквального дотримання норми, а й чесної, відкритої, послідовної та соціально відповідальної поведінки. У працях М. Козюбри та О. Петришина неодноразово наголошується, що сучасне право не може зводитися до формальної системи приписів; воно передбачає ціннісний вимір, без якого правове регулювання втрачає здатність забезпечувати справедливий порядок. Добросовісність саме й дозволяє заповнити простір між абстрактною нормою і конкретною життєвою ситуацією. Вона є своєрідним запобіжником проти перетворення суб'єктивного права на інструмент маніпуляції, тиску або недобросовісного отримання переваги [126].

У межах дослідження єдності прав і обов'язків особливої уваги потребує теза про те, що юридичний обов'язок є не зовнішнім антиподом суб'єктивного права, а його необхідним корелятом. Кожне право передбачає певну структуру обов'язків: обов'язок інших осіб не перешкоджати його здійсненню, обов'язок зобов'язаної особи вчинити відповідну дію, обов'язок держави забезпечити гарантії реалізації та захисту права [46, с. 466-469]. Водночас сам носій права має обов'язок здійснювати його у спосіб, який не порушує прав інших суб'єктів.

Особливість колізій між основоположними правами полягає у тому, що вони не можуть бути розв'язані простим посиланням на ієрархію нормативних актів. Коли конфліктують свобода слова і приватність, свобода віросповідання і рівність, право власності і екологічна безпека, право на мирні зібрання і громадський порядок, йдеться не про суперечність між нормами різного рівня, а про зіткнення цінностей, кожна з яких має конституційне або міжнародно-правове визнання. Саме тому тут особливо важливими є аргументація, пропорційність і судовий розсуд. Суд не створює довільну перевагу одного права

над іншим, а має обґрунтувати, чому в конкретних обставинах певне втручання є допустимим або недопустимим. Це вимагає високої правової культури та відповідальності правозастосувача [68, с. 85].

Питання судового розсуду у визначенні меж здійснення суб'єктивних прав є одним із найскладніших. З одного боку, розсуд необхідний, оскільки жоден законодавець не здатний передбачити всю множинність життєвих ситуацій і наперед встановити абсолютно чіткі правила вирішення кожної колізії. З іншого боку, надмірно широкий або недостатньо контрольований розсуд може перетворитися на джерело непередбачуваності й нерівності. У цьому контексті важливими є ідеї Л. Фуллера про внутрішню мораль права, зокрема вимоги загальності, ясності, несуперечності, стабільності й можливості виконання норм. Судовий розсуд має здійснюватися в межах правової аргументації, а не особистої доцільності; він повинен бути пов'язаний із принципами права, практикою вищих судів, стандартами прав людини та обґрунтованим аналізом обставин.

Правова визначеність не усуває потреби у гнучкому тлумаченні, але встановлює межі такої гнучкості. Якщо межі здійснення суб'єктивних прав будуть повністю віддані на розсуд правозастосувача, суб'єкт права не зможе передбачити наслідки своєї поведінки. Якщо ж ці межі будуть сформульовані надто жорстко і без урахування конкретних обставин, право втратить здатність забезпечувати справедливість у складних випадках [104, с. 69]. Тому завдання правового регулювання полягає у поєднанні визначеності й відкритості, нормативної стабільності й адаптивності. Як зазначає С. Головатий у контексті верховенства права, право має бути не лише формально чинним, а й таким, що обмежує свавілля, забезпечує передбачуваність і водночас зберігає зв'язок із цінностями свободи та гідності.

У сфері приватного права межі здійснення суб'єктивних прав значною мірою формуються через принципи автономії волі, добросовісності, справедливості та неприпустимості зловживання правом. Договірна свобода є основою приватноправового регулювання, але вона не означає права нав'язувати несправедливі умови, вводити контрагента в оману або використовувати

формальну перевагу для руйнування балансу інтересів. У приватному праві особливо виразно проявляється теза, що свобода одного учасника обороту можлива лише за умови визнання свободи іншого. Тому межі договірного права визначаються не лише імперативними нормами, а й загальними засадами цивільного законодавства. Ці засади наповнюють правовий режим змістом, який не завжди може бути вичерпно сформульований у конкретній нормі [112, с. 294-298].

У публічному праві проблема меж здійснення суб'єктивних прав набуває іншої конфігурації, оскільки тут особа часто перебуває у відносинах із державою або органами публічної влади. Влада має обов'язок поважати, захищати і забезпечувати права людини, але водночас може втручатися у здійснення прав з метою охорони безпеки, громадського порядку, здоров'я, прав інших осіб або інших легітимних інтересів. Головна небезпека полягає у тому, що публічний інтерес може бути використаний як надмірно широка підстава для обмеження прав. Саме тому сучасна доктрина верховенства права вимагає, щоб будь-яке втручання було передбачене законом, переслідувало легітимну мету, було необхідним і пропорційним [87, с. 20]. Держава не може вимагати від особи виконання обов'язків без належних гарантій правового захисту.

Окремої уваги заслуговують колізії між правами, свободами та законними інтересами. Законний інтерес не завжди має таку саму інтенсивність правового захисту, як суб'єктивне право, проте він може істотно впливати на оцінку справедливості й пропорційності певної ситуації. Наприклад, інтерес громади у збереженні історичного середовища може вступати у напруження з майновими правами власника; інтерес дитини у стабільному сімейному середовищі може обмежувати спосіб реалізації батьківських прав; інтерес суспільства у прозорості влади може впливати на обсяг приватності публічних посадових осіб. Правовий порядок повинен ураховувати такі інтереси, але не підміняти ними суб'єктивні права без належної аргументації [68]. Тут знову постає потреба у справедливому балансі та обґрунтованій ієрархізації цінностей.

Сімейні правовідносини наочно демонструють, що суб'єктивні права не можуть здійснюватися без урахування вразливості інших учасників відносин. Батьківські права за своєю природою не є правами егоїстичного самоствердження дорослої особи; вони мають функціональний характер і спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини. Тому межі їх здійснення визначаються не лише волею батьків, а й потребами фізичного, психічного, морального та соціального розвитку дитини. У цій сфері особливо помітно, що право і обов'язок можуть бути нерозривно поєднані в одному правовому статусі: батько або мати мають певні права саме тому, що на них покладено обов'язок піклування, виховання і захисту. Така конструкція підтверджує загальну тезу про функціональну єдність прав і обов'язків [56].

У трудових правовідносинах колізії суб'єктивних прав часто виникають між свободою праці, правом роботодавця на організацію виробництва, правом працівника на безпечні та гідні умови праці, свободою об'єднання, правом на приватність і потребою контролю за виконанням трудових функцій. Сучасні технології дистанційної праці, електронного моніторингу та цифрових комунікацій лише посилюють ці проблеми. Роботодавець має легітимний інтерес в ефективності діяльності, але цей інтерес не виправдовує тотального контролю над працівником. Працівник, у свою чергу, реалізуючи трудові права, зобов'язаний діяти сумлінно і не завдавати шкоди законним інтересам роботодавця. Отже, межі прав у трудовій сфері формуються через баланс гідності працівника, організаційної автономії роботодавця і соціального призначення праці [96, с. 95-97].

В адміністративно-правових відносинах межі здійснення суб'єктивних прав особи тісно пов'язані з обов'язком органів влади діяти лише на підставі, в межах повноважень і у спосіб, передбачений правом. Особа може реалізовувати право на звернення, інформацію, адміністративну послугу, участь у процедурі чи оскарження рішення, але ефективність цих прав залежить від належного виконання адміністрацією своїх обов'язків.

Процесуальні права також можуть бути об'єктом зловживання. Право на судовий захист є однією з ключових гарантій правової держави, однак його реалізація має здійснюватися добросовісно. Подання безпідставних клопотань, штучне затягування провадження, маніпулювання підсудністю, повторне ініціювання тотожних спорів або використання процесуальних прав для тиску на іншу сторону спотворюють призначення правосуддя [120, с. 75-79]. У таких випадках суд має не обмежувати право на захист як таке, а припиняти недобросовісні способи його здійснення. Це ще раз підтверджує, що межі суб'єктивного права стосуються не лише обсягу дозволеної поведінки, а й мети, способу, інтенсивності та наслідків його реалізації.

Конституційне правосуддя відіграє важливу роль у визначенні меж здійснення суб'єктивних прав, оскільки саме на цьому рівні найчастіше вирішуються питання співвідношення прав людини, публічної влади та конституційних цінностей. Конституційний суд не повинен підміняти законодавця, але має перевіряти, чи не порушує закон сутність основоположних прав, чи є встановлені обмеження домірними, чи не створює норма необґрунтованої нерівності або правової невизначеності. У цьому аспекті важливим є підхід С. Шевчука до судової правотворчості як до обережного, аргументованого і принципово обмеженого процесу конкретизації права. Межі суб'єктивних прав не можуть бути остаточно виведені лише з тексту закону; вони формуються також через конституційне тлумачення, яке має бути вірним цінностям правової держави [137, с. 52].

Медіація та інші альтернативні способи врегулювання правових конфліктів свідчать про те, що не кожна колізія суб'єктивних прав потребує суто примусового вирішення. У багатьох випадках правовий конфлікт має не лише нормативну, а й комунікативну природу: сторони по-різному сприймають межі своїх прав, значення власних інтересів і допустимість поведінки іншої сторони. Ю. Габермас, розвиваючи дискурсивну теорію права, наголошував на значенні комунікативної раціональності та легітимації через процедури обговорення. У практичному вимірі це означає, що врегулювання конфлікту може бути

ефективним тоді, коли сторони не лише отримують владне рішення, а й досягають більш глибокого розуміння взаємних прав, обов'язків і меж допустимої поведінки [149, с. 49]. Такий підхід особливо цінний для приватноправових, сімейних, трудових і сусідських спорів.

Разом з тим альтернативні способи врегулювання не можуть замінити судовий захист там, де йдеться про істотну нерівність сторін, порушення фундаментальних прав або необхідність публічного підтвердження правової позиції. Межі здійснення суб'єктивних прав повинні визначатися з урахуванням як автономії сторін, так і потреби у правових гарантіях. Компроміс є цінним лише тоді, коли він не перетворюється на примус слабшої сторони погодитися з порушенням її прав. Тому правова система має поєднувати диспозитивні механізми врегулювання конфліктів із ефективними судовими та адміністративними гарантіями. Саме так забезпечується не формальна, а реальна рівність учасників правового спілкування.

Проблемним аспектом досліджуваної теми є оціночний характер понять, за допомогою яких визначаються межі здійснення суб'єктивних прав. Справедливість, добросовісність, розумність, суспільний інтерес, необхідність, домірність, належна мета — усі ці категорії є відкритими і потребують конкретизації. Їх відкритість не є недоліком сама по собі, оскільки саме вона дозволяє праву адаптуватися до складних і непередбачуваних ситуацій. Проблема виникає тоді, коли оціночні поняття застосовуються без належної аргументації, послідовності та зв'язку з принципами права. Тоді вони можуть стати інструментом свавілля або непередбачуваного правозастосування. Отже, завдання юридичної науки полягає не в усуненні оціночних понять, а в розробленні критеріїв їх відповідального використання [88].

Ризик надмірного обмеження суб'єктивних прав особливо зростає в умовах криз, воєнних загроз, надзвичайних ситуацій, соціальної нестабільності або політичної поляризації. У таких обставинах держава об'єктивно може потребувати ширших інструментів реагування, однак саме тоді особливо важливо зберігати принципову відданість верховенству права. Обмеження прав

не повинні ставати звичним режимом управління, а виняток не має перетворюватися на правило. Правова держава виявляється не лише у здатності гарантувати права в стабільних умовах, а й у здатності обмежувати власну владу в умовах напруження [64, с. 142-147]. Межі здійснення прав у таких ситуаціях мають визначатися з особливою увагою до законності, пропорційності, часової обмеженості, парламентського і судового контролю.

Протилежним ризиком є абсолютизація індивідуальної свободи, коли суб'єкт сприймає своє право як можливість ігнорувати права інших осіб, вимоги суспільного співжиття і правовий порядок. Такий підхід підриває саму ідею права, оскільки право не є приватним привілеєм, а загальною формою свободи. І. Кант у своїй правовій філософії визначав право через можливість співіснування свободи кожного зі свободою всіх за загальним законом. Ця формула має принципове значення для сучасної теми: межа суб'єктивного права проходить там, де його здійснення перестає бути сумісним із рівною свободою інших. Тому юридичний обов'язок поважати чужі права не є зовнішнім тягарем, а внутрішньою умовою правового характеру власної свободи.

Правова культура є одним із ключових чинників, що впливають на здатність суспільства конструктивно вирішувати колізії суб'єктивних прав. Високий рівень правової культури означає не лише знання законів, а й розуміння взаємності прав і обов'язків, готовність до аргументації, повагу до процедур, здатність визнавати правомірні інтереси іншого. За низького рівня правової культури суб'єктивне право часто сприймається або як інструмент тиску, або як декларація без реальної поведінкової відповідальності [71]. У такому середовищі конфлікти загострюються, а межі права визначаються не правовими аргументами, а силою, статусом чи адміністративним ресурсом. Отже, ефективне правове регулювання потребує не лише якісних норм, а й сформованої культури правомірного користування правами.

Слід наголосити, що межі здійснення суб'єктивних прав мають не каральне, а регулятивне і гарантійне призначення. Вони спрямовані на те, щоб забезпечити можливість одночасного існування багатьох прав у спільному

правовому просторі [91]. Якщо право однієї особи реалізується без меж, воно може знищити правову можливість іншої; якщо ж межі встановлюються надмірно, саме суб'єктивне право втрачає реальність. Тому завдання права полягає у пошуку належної міри. Ця міра не є раз і назавжди встановленою; вона конкретизується залежно від виду права, характеру правовідносин, статусу суб'єктів, суспільного контексту, інтенсивності втручання та наявності альтернативних способів захисту.

З теоретико-методологічної точки зору колізії і конфлікти суб'єктивних прав слід розглядати як прояви складності правової системи, а не як її випадкові дефекти. Сучасне право визнає широке коло свобод і прав, підтримує плюралізм життєвих позицій, захищає автономію особи і водночас прагне забезпечити загальний порядок. У такій системі конфлікти є неминучими, проте вони стають правовими саме тому, що можуть бути розв'язані за допомогою процедур, принципів, аргументації та інституційного контролю. Право не обіцяє відсутності конфліктів; воно пропонує цивілізований спосіб їх перетворення на рішення, прийнятні з погляду справедливості, законності та взаємної поваги.

Окремий пласт проблем становлять колізії суб'єктивних прав у цифровому середовищі, де традиційні юридичні категорії набувають нових форм прояву. Право на свободу висловлювання реалізується через соціальні мережі, право на приватність стикається з алгоритмічною обробкою персональних даних, право власності трансформується у питання контролю над цифровими активами, а право на інформацію співвідноситься з ризиками дезінформації. У таких умовах межі здійснення прав не можуть визначатися лише за аналогією з класичними правовідносинами [113, с. 397]. Потрібне врахування швидкості поширення інформації, асиметрії між користувачем і платформою, непрозорості алгоритмічних рішень, транскордонного характеру цифрових комунікацій. Водночас цифрова специфіка не скасовує загальних принципів права. Навпаки, саме справедливість, пропорційність, добросовісність і повага до гідності людини мають бути перенесені у цифровий простір як критерії розмежування правомірного користування правом і його зловживання.

Питання захисту персональних даних особливо наочно демонструє, що суб'єктивне право набуває складної багаторівневої структури. Особа має право на контроль над інформацією про себе, але цей контроль не є безмежним, оскільки певні дані можуть оброблятися для виконання закону, захисту життєво важливих інтересів, здійснення публічних функцій або реалізації прав інших осіб. Разом з тим посилення на технологічну необхідність чи адміністративну ефективність не може виправдовувати непропорційного втручання у приватність. Межа тут визначається через поєднання мети обробки, мінімізації даних, прозорості процедур, строків зберігання, доступу особи до засобів захисту та відповідальності контролера. Отже, цифрова приватність є не лише технічним питанням кібербезпеки, а й важливим проявом єдності прав і обов'язків у сучасному правопорядку [101, с. 93-96].

Не менш актуальною є проблема колізії свободи мирних зібрань із вимогами громадського порядку, безпеки та прав інших осіб. Свобода зібрань має фундаментальне значення для демократичного суспільства, оскільки забезпечує можливість колективного вираження позиції, критики влади та участі громадян у публічному житті. Водночас реалізація цього права може впливати на транспорт, підприємницьку діяльність, доступ до установ, безпеку учасників і неучасників зібрання.

У сфері екологічних прав конфлікти суб'єктивних прав часто набувають міжпоколінного виміру. Право власника на використання майна, право підприємця на господарську діяльність і право громади на економічний розвиток можуть вступати у напруження з правом кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Особливість таких колізій полягає в тому, що шкода може бути відкладеною в часі, стосуватися невизначеного кола осіб і мати кумулятивний характер. Тому традиційна модель індивідуального спору не завжди достатня для їх розв'язання [123, с. 153-159]. Тут важливого значення набувають принципи сталого розвитку, превентивності, обережності та екологічної справедливості. Вони дозволяють розглядати межі здійснення

майнових і підприємницьких прав не як перешкоду економічній свободі, а як умову збереження спільного життєвого простору.

Слід також враховувати, що колізії суб'єктивних прав можуть бути не лише горизонтальними, тобто такими, що виникають між приватними особами, а й вертикальними, коли особа протистоїть державі. У горизонтальних конфліктах головним завданням є забезпечення взаємної поваги і балансу між рівними носіями прав. У вертикальних конфліктах на перший план виходить потреба обмеження влади, оскільки саме держава володіє примусовими ресурсами і здатна істотно впливати на обсяг фактичної свободи особи. Тому в останньому випадку будь-яке обмеження права має перевірятися особливо суворо: чи існує достатня правова підстава, чи не є втручання свавільним, чи має особа ефективний засіб захисту, чи зберігається сутність права. Такий підхід відповідає сучасній логіці верховенства права [86].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що колізії, конфлікти та межі здійснення суб'єктивних прав безпосередньо пов'язані з ідеєю єдності прав і обов'язків. Суб'єктивне право є юридичною формою свободи, але ця свобода не може бути відірвана від відповідальності перед іншими суб'єктами і правовим порядком. Юридичний обов'язок не є запереченням права; він створює умови, за яких право може бути реальним, взаємним і соціально виправданим. Межі здійснення права, у свою чергу, виконують функцію правової міри, яка відділяє свободу від свавілля, добросовісне користування правом від зловживання, справедливий баланс від одностороннього домінування.

Отже, належне вирішення колізій і конфліктів суб'єктивних прав можливе лише за умови поєднання кількох методологічних орієнтирів: нормативної визначеності, принципу справедливості, тесту пропорційності, добросовісності, розумності, поваги до прав інших осіб і ефективних процедур захисту. Жоден із цих елементів сам по собі не є достатнім. Формальна норма без справедливості може легітимізувати надмірне обмеження; справедливість без правової визначеності може перетворитися на суб'єктивний розсуд; пропорційність без належної аргументації може стати декларацією; право без обов'язку може

перейти у свавілля [77, с. 138]. Саме тому межі здійснення суб'єктивних прав слід розглядати як складну правову конструкцію, в якій поєднуються свобода, відповідальність, соціальна взаємність і верховенство права.

Власний висновок полягає у тому, що сучасна теорія суб'єктивних прав потребує переходу від моделі «право як індивідуальне домагання» до моделі «право як відповідальна правова можливість». Така модель не применшує значення прав людини і не виправдовує їх довільного обмеження. Навпаки, вона робить права більш стійкими, оскільки пов'язує їх із умовами реального співіснування у правовому суспільстві. Суб'єктивне право є сильним не тоді, коли проголошується абсолютним, а тоді, коли має зрозумілий зміст, належні гарантії, справедливі межі і ефективні способи захисту. У цьому сенсі колізії та конфлікти не руйнують ідею права, а виявляють потребу у його глибшому, принципово зорієнтованому й відповідальному застосуванні [66, с. 259-265].

Значення досліджуваної проблематики для механізму правового регулювання полягає у тому, що саме через межі здійснення суб'єктивних прав право забезпечує перехід від формальної свободи до впорядкованої соціальної взаємодії. Норма права може проголосити можливість, але лише у конкретній ситуації стає зрозуміло, як ця можливість співвідноситься з іншими правами, обов'язками та інтересами. Саме тому правотворчість повинна передбачати не тільки каталог прав, а й систему гарантій, процедур, критеріїв пропорційності та механізмів запобігання зловживанню. Правозастосування, своєю чергою, має не механічно обмежувати або захищати право, а встановлювати його належну міру в конкретному контексті. У цьому виявляється справжня складність і водночас цінність правового регулювання.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що колізії, конфлікти та межі здійснення суб'єктивних прав є закономірними явищами правової реальності, зумовленими множинністю прав, інтересів і соціальних ролей. Вони не свідчать про неспроможність права, якщо правова система має належні засоби їх розв'язання. Такими засобами є принципи справедливості, пропорційності, добросовісності, розумності, верховенства права, судовий і конституційний

контроль, правова визначеність, правова культура та усвідомлення єдності прав і обов'язків [53]. Межі здійснення суб'єктивного права не слід розглядати як звуження його сутності; вони є способом збереження права у спільному просторі свободи. Саме через такі межі право виконує свою головну місію — забезпечує можливість гідного, справедливого і впорядкованого співіснування людей у суспільстві.

2.3. Пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом як інструменти забезпечення єдності

Проблематика забезпечення єдності права в сучасній правовій системі не може бути вичерпана лише аналізом формальної узгодженості нормативних приписів або технічної несуперечливості законодавства. Право як складний соціальний феномен існує не лише у вигляді тексту закону, а й у площині його тлумачення, застосування, сприйняття суб'єктами правовідносин та оцінювання з позицій справедливості, розумності і добросовісності. Саме тому єдність права постає не як статична властивість нормативного масиву, а як динамічний стан правової системи, у межах якого норми, принципи, цінності та правозастосовні практики перебувають у внутрішньо узгодженому зв'язку. У цьому контексті особливого значення набувають принцип пропорційності, правова визначеність і заборона зловживання правом, оскільки вони забезпечують не механічну, а змістовну єдність права.

Єдність права у правовій державі не означає одноманітності усіх правових рішень або повного усунення оціночного елементу з діяльності правозастосувача. Навпаки, сучасне право неминуче функціонує в умовах складності суспільних відносин, плюралізму інтересів, наявності колізій, конкуренції принципів і відкритості правових понять [43, с. 195-199]. Тому єдність права має розумітися як здатність правової системи виробляти послідовні, передбачувані, аргументовані та справедливі рішення у різних фактичних ситуаціях. Така єдність не заперечує гнучкості права, але вимагає,

щоб ця гнучкість не перетворювалася на свавілля, випадковість або правову невизначеність.

У теоретичному вимірі ця проблема тісно пов'язана з переходом від суто легістського розуміння права до його принципового, ціннісного і аргументаційного осмислення. Герберт Гарт, аналізуючи природу правової системи, звертав увагу на відкриту текстуру права, тобто на неможливість передбачити в законі всі можливі життєві випадки. Така відкритість не є дефектом права, а радше його природною рисою, що зумовлює потребу у розсудливому тлумаченні та обґрунтованому правозастосуванні. Водночас Лон Фуллер наголошував, що право не може бути зведене до наказу чи примусу, оскільки воно передбачає внутрішню моральність, яка проявляється у загальності, ясності, несуперечливості, стабільності та можливості виконання правових приписів [66, с. 91-95].

Принцип пропорційності у цьому контексті виконує функцію інструмента раціонального узгодження конкуруючих прав, інтересів і цілей правового регулювання. Його значення полягає в тому, що він дозволяє праву уникнути крайнощів як надмірного формалізму, так і надмірної дискреції. Пропорційність орієнтує правозастосувача на пошук такого рішення, яке не лише формально відповідає закону, а й забезпечує справедливий баланс між втручанням у право особи та легітимною метою, що переслідується державою або іншим суб'єктом [78, с. 117]. У цьому сенсі пропорційність є одним із ключових критеріїв цивілізованого правового обмеження.

Пропорційність традиційно розкривається через кілька взаємопов'язаних елементів. Першим є придатність правового заходу для досягнення легітимної мети. Йдеться про те, що втручання у право особи не може бути виправданим, якщо обраний засіб об'єктивно не здатний сприяти досягненню заявленої мети. Другим елементом є необхідність, яка передбачає перевірку того, чи існує менш обтяжливий засіб досягнення того самого результату [102, с. 6]. Третім елементом є співмірність у вузькому значенні, що вимагає оцінити, чи не є шкода, заподіяна правам особи, надмірною порівняно з суспільною користю

відповідного заходу. Саме ця третя складова надає принципу пропорційності найбільш виразного ціннісного змісту.

Важливо підкреслити, що пропорційність не повинна сприйматися лише як технічна формула судового контролю. Її глибинне значення полягає у тому, що вона переводить правове мислення з площини абстрактного протиставлення права й інтересу у площину їхнього розумного співвідношення. У багатьох правових конфліктах стикаються не право і безправ'я, а кілька правомірних домагань, кожне з яких має нормативну й ціннісну основу. Наприклад, свобода вираження поглядів може вступати у напруження із захистом честі й гідності, право власності із суспільною необхідністю, свобода підприємницької діяльності із вимогами публічної безпеки, процесуальні права сторін із завданням ефективного правосуддя. У таких ситуаціях саме пропорційність дає змогу зберегти єдність права, не знищуючи жодної з конкуруючих правових цінностей [131, с. 163].

З погляду забезпечення єдності права пропорційність виконує щонайменше три функції. По перше, вона дисциплінує правозастосовний розсуд, вимагаючи від суб'єкта владних повноважень не просто посилення на закон, а доказу раціонального зв'язку між метою, засобом і наслідками втручання. По друге, вона обмежує надмірний нормативний формалізм, оскільки дозволяє враховувати реальний вплив правового рішення на права й інтереси конкретної особи. По третє, вона забезпечує комунікативну легітимність рішення, адже рішення, побудоване на логіці балансу, є більш переконливим для адресатів права, ніж рішення, що спирається лише на владний імператив.

У національній правовій доктрині значення принципу пропорційності дедалі частіше пов'язується з утвердженням верховенства права. Українські науковці, серед яких Микола Козюбра, Сергій Погребняк, Петро Рабінович, Станіслав Шевчук, Олександр Петришин, неодноразово акцентували увагу на тому, що верховенство права не може бути зведене до формальної законності. Воно передбачає домінування права як системи справедливих, розумних і ціннісно обґрунтованих вимог. У цьому розумінні пропорційність є не зовнішнім

запозиченням з європейської практики, а внутрішньо необхідним елементом правової державності, без якого неможливо забезпечити гармонійне співвідношення особистої свободи і публічного порядку [70, с. 215-219].

Правова визначеність є другим фундаментальним інструментом забезпечення єдності права. Вона виражає вимогу, відповідно до якої право має бути достатньо ясным, доступним, стабільним і передбачуваним для своїх адресатів [81]. Особа повинна мати можливість розуміти, які юридичні наслідки спричинить її поведінка, які обов'язки на неї покладаються, які права вона може реалізувати і яким чином держава реагуватиме на відповідні дії. Без правової визначеності право втрачає здатність бути засобом орієнтації поведінки, а отже, перестає виконувати одну зі своїх основних соціальних функцій.

Ідея правової визначеності органічно пов'язана з ученням Лона Фуллера про внутрішню моральність права. Серед вимог, які він вважав необхідними для існування правового порядку, особливе місце займають ясність норм, їхня несуперечливість, відносна стабільність, можливість виконання та відповідність офіційної дії проголошеним правилам. Ці вимоги мають не лише технічний, а й етичний зміст, оскільки без них право втрачає повагу до автономії особи. Якщо людина не може передбачити, яке правило буде застосоване до її поведінки, вона фактично позбавляється можливості планувати власні дії як вільний і відповідальний суб'єкт [121, с. 301-307].

Джозеф Раз, аналізуючи принцип верховенства права, також наголошував на значенні передбачуваності, відкритості та стабільності правових норм. На його думку, право повинно бути таким, щоб люди могли керуватися ним у своїй поведінці. Ця теза має принципове значення для розуміння правової визначеності як умови свободи. Свобода особи не зводиться лише до відсутності зовнішнього примусу. Вона передбачає можливість раціонального планування, довіри до правових інститутів і захисту від раптової зміни правил. Саме тому правова визначеність виступає не формальним атрибутом законодавчої техніки, а гарантією людської автономії.

Правова визначеність має кілька вимірів. Нормативний вимір полягає у тому, що правові приписи повинні бути сформульовані достатньо чітко, послідовно і несуперечливо. Інституційний вимір означає, що органи державної влади повинні діяти в межах компетенції, за встановленою процедурою і без довільного відступу від усталених правил. Правозастосовний вимір вимагає однакового підходу до подібних ситуацій і належного обґрунтування будь якого відступу від попередньої практики [135, с. 29]. Нарешті, аксіологічний вимір правової визначеності полягає у підтриманні довіри особи до права як стабільного і справедливого порядку.

Для забезпечення єдності права особливе значення має саме правозастосовний вимір правової визначеності. Навіть формально якісна норма може втратити регулятивну цінність, якщо вона застосовується непослідовно, вибірково або суперечливо. У таких випадках джерелом правової невизначеності стає вже не текст закону, а практика його реалізації. Особа може прочитати норму, але не може передбачити, як саме її застосує адміністративний орган або суд. Це створює ризик нерівності, недовіри, процесуального свавілля і руйнування авторитету правової системи.

Саме тому стабільність судової практики є однією з умов правової єдності. Однак стабільність не означає застигності. Судова практика може змінюватися, але така зміна має бути відкритою, аргументованою, послідовною і зрозумілою для правової спільноти. Неприпустимою є ситуація, коли відступ від попереднього підходу відбувається без пояснення або під впливом випадкових чинників. У цьому сенсі правова визначеність не заперечує розвитку права, а лише вимагає, щоб розвиток був раціонально обґрунтованим і не руйнував легітимних очікувань суб'єктів правовідносин [93, с. 93-96].

Категорія легітимних очікувань є надзвичайно важливою для розуміння сучасної правової визначеності. Вона означає, що особа, яка добросовісно покладається на чинне право, офіційну практику або попередню поведінку держави, не повинна зазнавати раптового і невинного погіршення свого правового становища. Легітимні очікування не гарантують незмінності

правового регулювання, але вимагають, щоб зміни не були довільними, непрогнозованими або непропорційними. Таким чином, правова визначеність безпосередньо пов'язується з принципом довіри до держави і права.

У національному контексті проблема правової визначеності має особливо гостре значення через складність законодавства, часті зміни нормативних актів, неоднорідність судової практики і наявність значної кількості оціночних понять. Українська правова система перебуває у процесі тривалої трансформації, у межах якої одночасно відбуваються оновлення законодавства, європейська інтеграція, переосмислення ролі суду і формування нової культури правової аргументації [38, с. 404-405]. За таких умов правова визначеність повинна розглядатися не як перешкода реформам, а як їхня необхідна якісна умова. Реформа, яка руйнує передбачуваність і довіру, не здатна зміцнити право.

Однак правова визначеність також не може бути абсолютизована. Надмірне прагнення до повної деталізації законодавства може зробити право громіздким, казуїстичним і нездатним реагувати на нові соціальні ситуації. Крім того, цілковита визначеність у складних суспільних відносинах є недосяжною, оскільки мова права завжди містить певну міру абстрактності. Тому справжня правова визначеність не означає відсутності будь якого тлумачення. Вона означає наявність таких меж тлумачення, які дозволяють зберегти послідовність, передбачуваність і повагу до змісту норми [54, с. 524].

У цьому аспекті правова визначеність потребує поєднання з принципом пропорційності. Якщо пропорційність запобігає надмірному втручанням у права особи, то правова визначеність запобігає довільності самого процесу зважування. Пропорційність без визначеності може перетворитися на нестійку оцінку, залежну від суб'єктивних уявлень правозастосувача. Визначеність без пропорційності може перетворитися на жорсткий формалізм, байдужий до реального змісту прав і справедливості конкретної ситуації. Їхня взаємодія створює необхідну рівновагу між стабільністю і гнучкістю права [38, с. 402].

Третім інструментом забезпечення єдності права є заборона зловживання правом. На перший погляд, ця категорія може здаватися переважно

приватноправовою, пов'язаною із цивільними правовідносинами, здійсненням права власності, свободою договору або процесуальною поведінкою сторін. Однак у сучасній правовій системі її значення значно ширше. Заборона зловживання правом відображає загальну ідею, згідно з якою суб'єктивне право не може здійснюватися всупереч своєму соціальному призначенню, добросовісності, справедливості та правам інших осіб.

Зловживання правом є складним явищем, оскільки воно розміщується на межі формальної правомірності і змістовної неправомірності. Суб'єкт начебто діє у межах наданого йому права, але фактична спрямованість його поведінки суперечить меті цього права, завдає шкоди іншій особі, блокує нормальне функціонування правовідносин або дозволяє уникнути виконання обов'язку. Саме тому боротьба зі зловживанням правом вимагає від правозастосувача не лише буквального прочитання норми, а й аналізу її призначення, контексту і наслідків реалізації [28, с. 18].

У цьому контексті важливими є ідеї Шаїма Перельмана, який розглядав правову аргументацію як практичний розум, спрямований на переконливе обґрунтування справедливого рішення. Якщо право застосовується лише формально, без урахування розумності і добросовісності, воно може стати знаряддям несправедливості. Заборона зловживання правом виконує саме ту коригувальну функцію, яка дозволяє уникнути ситуації, коли юридична форма використовується проти правового змісту. Разом із тим така корекція повинна бути обережною, аргументованою і сумісною з правовою визначеністю [63, с. 38].

Заборона зловживання правом має істотне значення для подолання правового формалізму. Формалізм стає проблемним не тоді, коли право дотримується форми, а тоді, коли форма відривається від мети, цінності і функції правового регулювання. Суб'єкт може посилатися на належне йому право, але здійснювати його у спосіб, що суперечить добросовісності та справедливому балансу інтересів. У такому разі правозастосувач має виявити не лише факт

формальної відповідності поведінки нормі, а й те, чи не перетворюється реалізація права на інструмент руйнування самого правопорядку.

У приватному праві зловживання може проявлятися у недобросовісному використанні свободи договору, навмисному створенні перешкод для виконання зобов'язання, використанні корпоративних прав для блокування діяльності товариства, поданні безпідставних позовів з метою тиску на контрагента, формальному здійсненні права власності з очевидним завданням шкоди сусідові або іншому учаснику правовідносин [79, с. 141-146]. У процесуальному праві зловживання виражається у затягуванні розгляду справи, поданні повторних клопотань без реальної потреби, маніпуляції підсудністю, використанні права на оскарження не для захисту порушеного права, а для блокування виконання законного рішення.

У публічному праві категорія зловживання також має значення, хоча проявляється інакше. Йдеться передусім про недопущення зловживання владними повноваженнями, коли орган держави формально діє в межах компетенції, але фактично використовує її не з тією метою, для якої вона була надана. Тут заборона зловживання правом перетинається з принципом цільового використання повноважень, заборонаю свавілля, вимогою добросовісного адміністрування і принципом пропорційності. Отже, цей інструмент не обмежується приватною автономією, а охоплює всю систему правового регулювання [114, с. 286].

Водночас заборона зловживання правом також містить певні ризики. Якщо її застосовувати надто широко або без достатнього обґрунтування, вона може стати засобом обмеження правомірної активності особи. Не кожне незручне, наполегливе або конфліктне здійснення права є зловживанням. Особа має право захищати власний інтерес, навіть якщо це не відповідає очікуванням іншої сторони [127, с. 417-422].

Саме тут знову проявляється взаємозв'язок трьох досліджуваних інструментів. Пропорційність дозволяє оцінити співвідношення між реалізацією права і шкодою для інших інтересів. Правова визначеність вимагає, щоб критерії

зловживання були достатньо передбачуваними і не застосовувалися довільно. Заборона зловживання правом забезпечує добросовісний зміст реалізації суб'єктивних прав. Таким чином, кожен із цих інструментів компенсує потенційні слабкі сторони інших. Разом вони формують складний, але необхідний механізм підтримання єдності права [139].

У теоретичному плані зазначені інструменти можна розглядати як три виміри одного правового механізму. Пропорційність відповідає за баланс. Правова визначеність відповідає за передбачуваність. Заборона зловживання правом відповідає за добросовісність. Якщо один із цих вимірів випадає, правова система втрачає внутрішню рівновагу. Баланс без передбачуваності створює нестабільність. Передбачуваність без добросовісності може легалізувати несправедливі маніпуляції. Добросовісність без пропорційності може залишитися моральним закликком, не здатним забезпечити конкретний критерій правового рішення.

З позицій правозастосування ця взаємодія має проявлятися у певній послідовності міркування. Спочатку правозастосувач повинен встановити нормативну основу справи і визначити межі чинного правового регулювання. На цьому етапі ключову роль відіграє правова визначеність, оскільки вона не дозволяє відірвати рішення від тексту норми, компетенції органу і передбачуваних правових наслідків. Далі необхідно виявити, чи існує конфлікт прав, інтересів або цілей, що потребує зважування. Тут вступає в дію принцип пропорційності [146, с. 72-78]. Нарешті, слід оцінити, чи не використовується певне право або повноваження всупереч його призначенню. Це сфера заборони зловживання правом.

Такий підхід дозволяє сформулювати комплексну модель правозастосування, яка уникає двох протилежних небезпек. Перша небезпека полягає у формальному позитивізмі, коли рішення вважається правильним лише тому, що воно зовнішньо відповідає тексту закону. Друга небезпека полягає у вільному ціннісному активізмі, коли правозастосувач фактично підміняє норму власним уявленням про справедливість. Комплексне застосування правової визначеності,

пропорційності і заборони зловживання правом дає змогу зберегти зв'язок із законом, але водночас наповнити його змістом, сумісним із верховенством права [116, с. 185-189].

Особливо актуальним це є для меж здійснення суб'єктивних прав. У класичному розумінні суб'єктивне право часто сприймалося як гарантована міра можливої поведінки особи. Однак сучасне праворозуміння дедалі більше підкреслює, що ця міра не є безмежною. Вона визначається не лише прямими заборонами, а й загальними принципами права, правами інших осіб, публічним інтересом, вимогами добросовісності та соціальним призначенням відповідного права. Отже, межі суб'єктивного права мають як зовнішній, так і внутрішній характер.

Зовнішні межі встановлюються законом, договором, рішенням компетентного органу або об'єктивними вимогами правопорядку. Внутрішні межі випливають із самої природи права і визначають, для чого це право існує, які цінності воно покликане захищати і які способи його здійснення є сумісними з правовим порядком. Пропорційність здебільшого працює на межі між суб'єктивним правом і конкуруючим інтересом. Правова визначеність фіксує зрозумілість і передбачуваність цих меж. Заборона зловживання правом виявляє ситуації, коли суб'єкт начебто залишається у межах правової форми, але виходить за межі правового змісту [85, с. 105-109].

У цьому аспекті важливим є звернення до ідей Джона Ролза, який розглядав справедливість як засадничу чесноту соціальних інститутів. Хоча його теорія насамперед стосується політичної філософії, вона має значення і для правового аналізу, оскільки вказує на необхідність поєднання індивідуальної свободи з чесними умовами соціальної співпраці. Суб'єктивне право не повинно перетворюватися на інструмент руйнування цих умов. Воно реалізується у просторі співіснування з іншими правами, а тому потребує меж, які є не запереченням свободи, а умовою її взаємного визнання.

Юрген Габермас, розвиваючи дискурсивне розуміння права, наголошував на тому, що легітимність правових норм залежить від їхньої здатності бути

раціонально прийнятними для учасників правового спілкування. У цьому сенсі пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом можуть бути осмислені як інструменти підтримання комунікативної раціональності правопорядку. Правове рішення повинно бути не лише владно ухваленим, а й аргументативно виправданим [62].

В українській правовій реальності зазначене має особливе значення через потребу зміцнення довіри до суду, адміністративних органів і законодавства загалом. Довіра до права формується не лише через проголошення принципів, а через повторюваний досвід їхнього послідовного застосування. Якщо особа бачить, що подібні справи вирішуються подібним чином, що втручання у її права обґрунтовується переконливо, що держава не змінює правила довільно, а недобросовісна поведінка не отримує правового захисту, тоді право сприймається як цілісний і справедливий порядок [133, с. 28]. Якщо ж практика є суперечливою, непередбачуваною або формально байдужою до справедливості, єдність права руйнується незалежно від якості законодавчих декларацій.

Слід також звернути увагу на те, що єдність права забезпечується не лише вертикально, через ієрархію нормативних актів і підпорядкування нижчих норм вищим, а й горизонтально, через узгодження різних галузей, інститутів і способів правового регулювання. Пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом мають міжгалузевий характер. Вони застосовуються у конституційному, адміністративному, цивільному, господарському, трудовому, процесуальному та інших сферах права. Саме міжгалузевість робить їх інструментами єдності, оскільки вони створюють спільну мову правового мислення для різних сегментів правової системи [103, с. 254].

Наприклад, у конституційному праві пропорційність є критерієм допустимості обмеження основоположних прав, правова визначеність є складовою верховенства права, а заборона зловживання правом запобігає використанню конституційних свобод для руйнування демократичного порядку. В адміністративному праві ці інструменти обмежують дискрецію органів влади,

вимагають передбачуваності адміністративної практики і недопущення використання повноважень з неналежною метою [80]. У цивільному праві вони коригують здійснення приватної автономії, забезпечують справедливий баланс інтересів сторін і не дозволяють перетворювати право на засіб недобросовісної переваги.

Разом із тим необхідно уникати спрощеного уявлення, ніби пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом автоматично вирішують усі складні питання правозастосування [98, с. 74-79]. Їх застосування саме по собі потребує високої культури юридичної аргументації, належного рівня професійної етики і здатності розрізняти правову оцінку та суб'єктивне моральне судження. Ці принципи не працюють як механічні формули. Вони вимагають від правозастосувача інтелектуальної чесності, методологічної дисципліни і готовності обґрунтовувати кожен крок правового міркування.

Тому в межах авторського бачення доцільно розглядати зазначені інструменти як своєрідну триєдину модель забезпечення єдності права. Її перший елемент полягає у нормативній стабілізації, яку забезпечує правова визначеність. Другий елемент полягає у ціннісному балансуванні, яке забезпечує пропорційність. Третій елемент полягає у добросовісній корекції, яку забезпечує заборона зловживання правом. Така модель дозволяє пояснити, чому сучасне право не може бути ні суто формальним, ні суто оціночним. Воно має залишатися системою норм, але норм, зорієнтованих на справедливе, передбачуване і добросовісне регулювання суспільних відносин [109, с. 341].

Важливим методологічним висновком є те, що єдність права не зводиться до однаковості результатів. У різних фактичних обставинах різні рішення можуть бути правомірними і справедливими. Єдність полягає не у зовнішній ідентичності, а у внутрішній послідовності критеріїв, за допомогою яких ці рішення ухвалюються. Якщо правозастосувач щоразу послідовно перевіряє ясність норми, передбачуваність наслідків, наявність легітимної мети, необхідність і співмірність втручання, а також добросовісність поведінки

суб'єктів, тоді навіть різні за результатом рішення можуть бути частиною єдиної правової логіки.

Цей підхід має значення і для правотворчості. Законодавець, формулюючи правові норми, повинен враховувати вимоги правової визначеності, щоб адресати могли зрозуміти зміст припису. Він повинен дотримуватися пропорційності, щоб правові обмеження не були надмірними. Він повинен передбачати механізми протидії зловживанню правом, але формулювати їх так, щоб вони не створювали простору для довільного втручання [122, с. 365-368]. Отже, досліджувані інструменти стосуються не лише суду або адміністрації, а й усього циклу існування права від його створення до реалізації.

Суттєвим є також зв'язок цих категорій із правовою культурою. Там, де правова культура є низькою, пропорційність може сприйматися як можливість домовитися з правом, правова визначеність як формальна перешкода, а заборона зловживання правом як декларативна фраза. Натомість у зрілій правовій культурі ці інструменти стають частиною професійного мислення юриста. Вони формують здатність бачити у праві не лише текст, а й ціннісний порядок, у якому свобода поєднується з відповідальністю, стабільність із розвитком, а формальна дозволеність із добросовістю [132, с. 9-13].

У цьому зв'язку можна стверджувати, що досліджувані інструменти мають не лише регулятивне, а й виховне значення. Вони формують у суб'єктів права очікування, що реалізація прав не може бути відірвана від справедливого балансу, передбачуваності і добросовістості. Вони привчають державу до аргументованого обмеження, суд до послідовної практики, приватних осіб до відповідального здійснення прав, а законодавця до якісного нормотворення [68, с. 189-194]. Через це пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом виступають не лише юридичними критеріями, а й елементами правової цивілізованості.

Окремо слід наголосити, що заборона зловживання правом не повинна використовуватися для морального осуду будь якої поведінки, яка видається небажаною. Її юридична сила залежить від здатності правозастосувача

встановити конкретний зв'язок між способом здійснення права і порушенням його призначення. Так само пропорційність не повинна перетворюватися на необмежене зважування всього з усім. Вона потребує чіткої структури аналізу. Правова визначеність, своєю чергою, не повинна бути підставою для консервації очевидно несправедливих або застарілих підходів. Кожен із цих інструментів має працювати у взаємному обмеженні [59].

Звідси випливає, що забезпечення єдності права є не одномоментним актом, а постійним процесом. Воно потребує належної якості законодавства, сталої судової практики, доктринальної розробки принципів, професійної відповідальності юристів і розвиненої культури правової аргументації. У цьому процесі доктрина відіграє особливу роль, оскільки саме вона здатна виявляти приховані зв'язки між нормами, принципами і цінностями, формувати критерії правозастосування і запобігати як спрощеному формалізму, так і безмежному оціночному підходу.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом є взаємопов'язаними інструментами змістовного забезпечення єдності права. Пропорційність забезпечує справедливий баланс між правами, інтересами і публічними цілями. Правова визначеність гарантує передбачуваність, стабільність і довіру до правового регулювання. Заборона зловживання правом охороняє право від внутрішньої деформації, коли правова форма використовується всупереч правовому змісту [83].

Отже, єдність права у сучасній правовій державі не може бути забезпечена лише систематизацією законодавства або ієрархічною підпорядкованістю нормативних актів. Вона потребує таких внутрішніх механізмів, які дозволяють узгоджувати норму з принципом, індивідуальне право з публічним інтересом, свободу з відповідальністю, стабільність із розвитком. Саме такими механізмами виступають пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом. У їхній взаємодії виявляється здатність права бути не лише владним регулятором, а й цілісним соціальним порядком, який забезпечує справедливе,

передбачуване і добросовісне співжиття людей у межах правової спільноти [92, с. 471-474].

Загальний авторський висновок полягає в тому, що досліджувані категорії мають розглядатися не як допоміжні або факультативні засоби правового аналізу, а як базові критерії сучасного праворозуміння. Вони дозволяють подолати обмеженість суто нормативістського підходу, не руйнуючи при цьому значення закону як основи правового порядку. Вони відкривають можливість для справедливого тлумачення, але утримують його в межах передбачуваності. Вони захищають суб'єктивні права, але не допускають їх недобросовісного використання [100, с. 37]. Саме тому пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом слід вважати ключовими інструментами забезпечення не лише єдності права, а й його соціальної легітимності.

У подальшому розвитку правової системи України особливе значення має також інституційне закріплення культури пропорційного міркування. Йдеться не лише про декларативне посилення на принцип пропорційності у судових актах, а про формування сталої методики аналізу, у якій кожен елемент перевірки має самостійне значення. Якщо суд або адміністративний орган обмежується загальною фразою про необхідність балансу, але не пояснює, чому певний захід є придатним, чому не існує менш обтяжливого засобу і чому наслідки втручання не є надмірними, тоді пропорційність втрачає свою правову дисциплінуючу функцію. Вона перетворюється на риторичне посилення, що не зміцнює єдність права, а лише імітує її [118, с. 184-193].

Не менш істотним є питання про межі судового активізму у застосуванні зазначених інструментів. Сучасний суд не може залишатися лише устами закону, адже така модель не відповідає складності правових конфліктів і природі основоположних прав. Водночас суд не повинен перетворюватися на суб'єкта вільного політичного чи морального конструювання. Його завдання полягає у тому, щоб через юридично прийнятну аргументацію поєднати текст норми, принципи правової системи, цінності конституційного порядку і конкретні обставини справи [67, с. 154]. У цій площині правова визначеність виконує

функцію межі, пропорційність функцію методу, а заборона зловживання правом функцію змістовного запобіжника.

Показовим є те, що всі три категорії мають спільну антисвавільну спрямованість. Пропорційність спрямована проти надмірного втручання і необґрунтованого обмеження. Правова визначеність спрямована проти непередбачуваності, раптовості та суперечливості правового регулювання. Заборона зловживання правом спрямована проти використання юридичної форми з метою, несумісною з правовим призначенням [40, с. 73]. Отже, їхня спільна функція полягає у тому, щоб перешкоджати різним формам деформації права. Одна деформація виникає з боку державної влади, інша з боку нестабільного законодавства або практики, третя з боку приватного чи процесуального егоїзму суб'єкта права.

Значення цих інструментів особливо зростає у періоди суспільних криз, коли держава змушена діяти швидко, а правова система стикається з підвищеним тиском безпекових, економічних і соціальних викликів. Саме у кризових умовах найбільшою є спокуса виправдати невизначеність, надмірне втручання або обмеження прав посиленням на винятковість ситуації. Проте правова держава виявляє свою зрілість не лише у звичайних умовах, а передусім тоді, коли зберігає здатність обґрунтовувати свої рішення, підтримувати довіру до права і не дозволяти необхідності переростати у свавілля [53].

У підсумковому методологічному вимірі можна стверджувати, що досліджувані категорії формують своєрідну матрицю правової раціональності. Вони змушують правника одночасно ставити кілька питань. Чи є норма зрозумілою і передбачуваною. Чи є втручання виправданим і співмірним. Чи здійснюється право добросовісно і відповідно до його призначення. Чи узгоджується конкретне рішення з попередньою практикою і загальними принципами правопорядку. Лише позитивна відповідь на ці питання дозволяє говорити не просто про формальну законність, а про правове рішення у повному значенні цього поняття.

Висновки до Розділу 2

У другому розділі дисертаційного дослідження було з'ясовано, що механізм забезпечення єдності у правовому регулюванні не може бути пояснений лише через формальну узгодженість нормативних актів або ієрархічну впорядкованість джерел права. Його зміст охоплює взаємодію прав і обов'язків, способи подолання колізій і конфліктів, визначення меж здійснення суб'єктивних прав, а також застосування загальних принципів права, які надають правовій системі внутрішньої цілісності. Єдність права у цьому контексті постає не як застиглий стан, а як постійний процес узгодження нормативного змісту, соціальної мети, правозастосовної практики та ціннісних орієнтирів правового порядку.

Розгляд єдності прав і обов'язків дав підстави зробити висновок, що суб'єктивне право не є самодостатнім юридичним явищем, відірваним від обов'язку, відповідальності та соціального призначення права. Право однієї особи набуває реального змісту лише тоді, коли воно кореспондує з належною поведінкою інших суб'єктів, держави або суспільства. У цьому виявляється не тільки регулятивна, а й аксіологічна природа права. Погляди Герберта Харта на нормативність правових правил, Рональда Дворкіна на принципову природу права та Роберта Алексі на необхідність раціонального узгодження правових позицій підтверджують, що права і обов'язки повинні розглядатися як взаємозалежні елементи єдиного правового зв'язку.

Встановлено, що єдність прав і обов'язків запобігає двом небезпечним крайностям у правовому регулюванні. Перша полягає в абсолютизації суб'єктивного права, коли свобода особи сприймається як необмежене домагання, не пов'язане з правами інших осіб і загальним правопорядком. Друга полягає у надмірному підпорядкуванні особи обов'язку, коли юридична відповідальність фактично витісняє автономію волі. Належний механізм правового регулювання має поєднувати свободу і відповідальність, дозволеність і належність, індивідуальний інтерес і загальне благо. Саме така взаємодія

створює основу для стабільного, справедливого та соціально виправданого правового впливу.

Аналіз колізій, конфліктів та меж здійснення суб'єктивних прав засвідчив, що суперечності у праві не завжди є проявом його дефектності. У багатьох випадках вони відображають складність суспільних відносин і багатоманітність легітимних інтересів. Водночас колізії та конфлікти стають загрозою для єдності правового регулювання тоді, коли правова система не має належних критеріїв їх подолання, а правозастосувач діє непослідовно або довільно. Саме тому важливим є розмежування колізії норм і конфлікту суб'єктивних прав. Колізія переважно стосується суперечності між нормативними приписами, тоді як конфлікт прав виникає у ситуації зіткнення кількох правомірних, але несумісних у конкретних обставинах домагань.

Зроблено висновок, що подолання колізій потребує використання критеріїв ієрархії, спеціальності, темпоральної дії норми, системного і телеологічного тлумачення. Натомість вирішення конфліктів суб'єктивних прав не може обмежуватися суто формальним зіставленням правових приписів. Воно вимагає оцінки легітимної мети, характеру втручання, ступеня шкоди, значущості відповідного інтересу та можливості збереження справедливого балансу. У цьому аспекті особливого значення набувають ідеї Густава Радбруха про співвідношення правової визначеності та справедливості, Лона Фуллера про внутрішню мораль права і Джозефа Раза про право як авторитетний орієнтир поведінки суб'єктів.

Дослідження меж здійснення суб'єктивних прав дало змогу обґрунтувати, що такі межі не можуть зводитися лише до прямих законодавчих заборон. Закон окреслює первинні параметри правомірної поведінки, однак змістовні межі права визначаються також його метою, принципами добросовісності, розумності, справедливості та поваги до прав інших осіб. Суб'єктивне право не повинно перетворюватися на юридичний інструмент тиску, обходу закону або руйнування балансу приватних і публічних інтересів. Тому здійснення права

завжди передбачає не лише формальну відповідність нормі, а й змістовну узгодженість із призначенням права в демократичному суспільстві.

У межах аналізу пропорційності, правової визначеності та заборони зловживання правом доведено, що ці категорії становлять взаємопов'язану систему інструментів забезпечення єдності правового регулювання. Пропорційність дає змогу встановити справедливий баланс між метою правового втручання і засобами її досягнення. Правова визначеність забезпечує передбачуваність, стабільність і послідовність правового впливу. Заборона зловживання правом перешкоджає використанню юридичної форми всупереч її соціальному та правовому призначенню.

Отже, за результатами дослідження встановлено, що єдність правового регулювання є фундаментальною умовою існування правової держави, оскільки саме вона забезпечує узгодженість правового впливу, передбачуваність юридичних наслідків, справедливий баланс інтересів і довіру до права. Власне бачення проблеми полягає в тому, що єдність права не повинна ототожнюватися з уніфікацією всіх правових ситуацій. Вона полягає у здатності правової системи зберігати спільну ціннісну та нормативну основу за умов різноманітності суспільних відносин. Саме поєднання свободи, відповідальності, добросовісності, правової визначеності та пропорційності дає змогу праву залишатися цілісним, справедливим і функціонально придатним до регулювання сучасних суспільних процесів.

РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ТА ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЄДНОСТІ ПРАВ І ОBOB'ЯЗКІВ

3.1. Законодавчі та інституційні гарантії єдності

Проблема законодавчих та інституційних гарантій єдності прав і обов'язків набуває особливого значення саме на тому етапі дослідження, коли теоретичне осмислення правової єдності має бути переведене у площину її реального забезпечення. У попередніх розділах було показано, що права та обов'язки не можуть розглядатися як автономні і самодостатні юридичні явища, оскільки кожне суб'єктивне право передбачає відповідну юридичну або соціально правову кореляцію з обов'язком іншого суб'єкта, а кожний обов'язок набуває правового змісту лише в межах певної системи цінностей, правомірних очікувань і допустимих меж поведінки. Проте сама по собі концептуальна обґрунтованість цієї єдності не гарантує її практичного втілення.

Саме тому законодавчі та інституційні гарантії доцільно розглядати не як допоміжний елемент механізму правового регулювання, а як його необхідну структурну умову. Якщо правова норма встановлює модель належної, дозволеної або забороненої поведінки, то гарантії забезпечують сталість цієї моделі, її здатність діяти в умовах соціальної складності, конфлікту інтересів, нерівності ресурсів, адміністративної дискреції та можливих зловживань. Без гарантій право ризикує перетворитися на сукупність декларацій, у яких права проголошуються без реальних процедур їх реалізації, а обов'язки покладаються без належних механізмів їх справедливого, пропорційного та передбачуваного виконання [42, с. 44-46]. У цьому сенсі гарантії єдності прав і обов'язків виконують не лише охоронну, а й інтегративну функцію, оскільки вони пов'язують між собою законодавчий зміст права, інституційний порядок його застосування та соціальну довіру до правової системи.

У загальнотеоретичному вимірі гарантії правового порядку традиційно розглядаються як система умов, засобів і способів, що забезпечують фактичну

реалізацію правових можливостей та належне виконання юридичних обов'язків. Однак у контексті єдності прав і обов'язків таке визначення потребує уточнення. Йдеться не просто про захист права після його порушення і не лише про примусове забезпечення обов'язку [30, с. 174-177].

Таке розуміння гарантій дозволяє уникнути спрощеного підходу, за якого законодавчі гарантії ототожнюються лише з наявністю норми у тексті закону, а інституційні гарантії лише з діяльністю державних органів. Насправді законодавча гарантія є ефективною лише тоді, коли вона закріплена у якісній, зрозумілій, системній та внутрішньо узгодженій нормі, а інституційна гарантія лише тоді, коли відповідний орган діє в межах компетенції, на підставі належної процедури, з повагою до правової визначеності, пропорційності, рівності та добросовісності. Саме в цьому аспекті ідеї Лона Фуллера про внутрішню мораль права мають особливу методологічну вагу, адже право, яке є непублічним, суперечливим, незрозумілим, нестабільним або нездійсненим, втрачає здатність бути справжнім регулятором поведінки. Навіть без прямого звернення до моральної філософії права очевидно, що закон, який не дозволяє особі передбачити правові наслідки власних дій, не може виступати належною гарантією єдності прав і обов'язків [85, с. 161-166].

Законодавчий рівень гарантування єдності прав і обов'язків передусім пов'язаний з конституційною основою правової системи. Конституція України встановлює ціннісну ієрархію правового регулювання, у межах якої людина, її життя, гідність, права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав людини визначається головним обов'язком держави. Це положення має принципове значення, оскільки воно демонструє первинну кореляцію між правом людини та обов'язком держави. Право особи не є лише дозволом діяти певним чином, воно водночас породжує обов'язок публічної влади створити такі нормативні, організаційні та процедурні умови, за яких це право може бути реалізоване не ілюзорно, а реально. У цьому аспекті конституційні приписи виступають фундаментальною законодавчою гарантією

єдності, оскільки вони встановлюють межі діяльності законодавця, адміністрації та суду [107].

Конституційний рівень водночас засвідчує, що права не існують поза обов'язками. Особа, реалізуючи власні права, не може порушувати права інших людей, суспільні інтереси та конституційний порядок. Однак цей зв'язок не слід тлумачити як підставу для применшення прав особи на користь абстрактного державного інтересу. Єдність прав і обов'язків у демократичній правовій державі означає не підпорядкування права обов'язку, а їх функціональне співвідношення. Обов'язок є правомірним настільки, наскільки він має легітимну мету, передбачений законом, відповідає принципу пропорційності та не заперечує сутнісного змісту права. Саме тому у сучасній доктрині конституціоналізму, зокрема у працях Миколи Савчина, Сергія Головатого, Марка Ташнета, Томаса Пойла, Войцеха Садурського, наголошується, що конституція є не лише актом організації влади, а й нормативним обмеженням влади заради свободи людини [119, с. 114-119]. Цей підхід дозволяє розглядати конституційні гарантії як вихідний механізм узгодження правових можливостей і юридичних обов'язків.

Важливим елементом законодавчих гарантій є системність галузевого регулювання. У цивільному праві єдність прав і обов'язків проявляється через принципи добросовісності, розумності, справедливості, свободи договору і належного виконання зобов'язань. У трудовому праві вона виявляється у взаємній залежності прав працівника і обов'язків роботодавця, а також у зустрічних обов'язках працівника щодо сумлінного виконання трудової функції. В адміністративному праві ця єдність постає як баланс між правами приватної особи та владними повноваженнями публічної адміністрації. У процесуальному праві вона виявляється у тому, що кожна сторона має процесуальні права, але водночас зобов'язана користуватися ними добросовісно, не затягувати провадження, не перешкоджати встановленню істини та не зловживати процесуальною формою. Отже, галузеве законодавство конкретизує загальну конституційну ідею єдності, перетворюючи її на різні моделі правової поведінки [128, с. 311-318].

Разом з тим галузеве закріплення прав і обов'язків саме по собі не усуває ризику їх розриву. Навпаки, саме на галузевому рівні найчастіше виникають колізії, прогалини, дублювання, надмірна деталізація або, навпаки, небезпечна декларативність норм. Тому якість законодавства слід визнати однією з ключових гарантій єдності прав і обов'язків. Якісний закон має бути зрозумілим, доступним, системним, передбачуваним, внутрішньо несуперечливим і придатним до застосування [134, с. 41-47].

Правова визначеність як якість законодавства має безпосереднє значення для єдності прав і обов'язків. Невизначена норма створює простір для довільного правозастосування, у якому один і той самий обов'язок може тлумачитися надмірно широко, а одне й те саме право може бути обмежене без належного обґрунтування. Саме тому у практиці Європейського суду з прав людини неодноразово підкреслювалося, що закон має бути достатньо доступним і передбачуваним, а втручання у права повинно мати не лише формальну законодавчу підставу, а й відповідати якості закону. У національному контексті ця вимога має особливу вагу через часту нестабільність законодавства, швидкі зміни нормативних актів і складність узгодження нових приписів із чинною системою права. Правова невизначеність руйнує єдність не тому, що вона завжди створює повну відсутність регулювання, а тому, що вона множить різні можливі режими поведінки, залишаючи суб'єкта в стані невпевненості щодо меж його прав і обов'язків [93, с. 153].

Не менш значущою гарантією є законодавча техніка. Зміст правового регулювання залежить не тільки від політичної волі законодавця, а й від того, наскільки точно, послідовно і юридично коректно сформульовано норму. Неправильне використання понять, відсутність визначень, суперечність між загальними та спеціальними нормами, змішування матеріальних і процедурних приписів, дублювання компетенції органів влади призводять до розбалансування системи прав і обов'язків. У цьому сенсі законодавча техніка має не формальне, а змістовне значення, адже вона забезпечує юридичну придатність норми. Погляди Ганса Кельзена на системність права, хоч і сформовані в межах

нормативістської традиції, залишаються важливими для розуміння того, що право не може існувати як хаотичний набір приписів [115, с. 124-128]. Воно має бути впорядкованою системою, у якій нижчі норми відповідають вищим, а правові наслідки випливають із визначених юридичних підстав.

Окремої уваги потребує проблема декларативності законодавчого закріплення прав. У багатьох випадках закон проголошує широке коло прав, однак не встановлює належних процедур їх здійснення, строків розгляду звернень, відповідальних органів, фінансового забезпечення, способів оскарження або юридичних наслідків бездіяльності публічної влади. У таких ситуаціях виникає розрив між правом як нормативним символом і правом як реальною можливістю поведінки. Держава ніби визнає право, але не бере на себе достатнього обов'язку забезпечити його реалізацію. Саме ця проблема є особливо небезпечною для правової системи, оскільки формальна наявність права може маскувати його фактичну недоступність [137, с. 28]. З позицій Рональда Дворкіна право не може бути зведене до політичної декларації, адже права мають функцію юридичних вимог до держави, які повинні враховуватися навіть тоді, коли їх реалізація є складною для адміністративного механізму.

З іншого боку, надмірне законодавче покладання обов'язків без належного обґрунтування також порушує єдність прав і обов'язків. Обов'язок, який встановлюється без зв'язку з легітимною метою, без урахування фактичних можливостей адресата, без процедурних гарантій і без пропорційності юридичних наслідків, перетворюється на інструмент примусу, а не на елемент правового порядку. Тут особливо важливо застосовувати принцип пропорційності, який у працях Роберта Алексі розглядається як раціональна структура зважування між правом, публічною метою і засобами втручання. Для забезпечення єдності прав і обов'язків пропорційність означає, що законодавець не може створювати такі юридичні обов'язки, які фактично знищують можливість реалізації права або роблять правове становище особи надмірно обтяжливим. У цьому аспекті пропорційність виступає законодавчою гарантією від нормативного дисбалансу [143, с. 195].

Суттєву роль у законодавчому гарантуванні відіграють механізми попередження та усунення колізій. Колізія норм не завжди є суто технічною помилкою. Часто вона відображає глибшу проблему неузгодженості цілей правового регулювання, конкуренції правових принципів або різних рівнів нормативного регулювання. Якщо два акти встановлюють різні обов'язки для одного суб'єкта або надають різні правові режими для однакових ситуацій, це підриває не лише передбачуваність, а й довіру до права. Саме тому систематизація законодавства, кодифікація, правова експертиза законопроектів, моніторинг правозастосування та офіційне тлумачення мають розглядатися як важливі гарантійні засоби [117, с. 512]. Вони забезпечують внутрішню узгодженість нормативного масиву і зменшують ризик того, що права й обов'язки будуть функціонувати у відокремлених правових режимах.

Парламент як орган законодавчої влади займає центральне місце у системі інституційних гарантій єдності прав і обов'язків. Його роль не обмежується прийняттям законів у формальному розумінні. Верховна Рада України формує загальну нормативну архітектуру правової системи, визначає політико правові пріоритети, встановлює межі публічного втручання, закріплює інституційні процедури та створює правові механізми захисту людини [82, с. 148-150].

У цьому аспекті особливе значення має діяльність парламентських комітетів, науково експертного забезпечення законотворчості, процедур обговорення законопроектів, консультацій із громадськістю та оцінки відповідності законопроектів Конституції України і міжнародним стандартам прав людини. Законодавчий процес не може бути зведений до арифметичного голосування, оскільки якість майбутньої правової норми залежить від глибини її попереднього аналізу. Як слушно підкреслюють сучасні представники доктрини належного врядування, зокрема Пол Крейг і Керол Гарлоу, процедурна якість публічного рішення є не зовнішньою формальністю, а умовою його правової легітимності [64]. У законодавчому процесі це означає, що гарантія єдності прав і обов'язків закладається ще до ухвалення норми, на стадії її концептуального обґрунтування, правової оцінки та прогнозування наслідків.

Особливе місце серед інституційних гарантій посідає Конституційний Суд України. Його призначення полягає у забезпеченні верховенства Конституції, а отже у збереженні основної нормативної єдності правової системи. Конституційний контроль дозволяє усунути з правового поля такі закони або їх окремі положення, які порушують конституційний баланс прав і обов'язків, непропорційно обмежують права людини, встановлюють надмірні обтяження або створюють правову невизначеність. У цьому сенсі Конституційний Суд виступає не лише негативним законодавцем, який вилучає неконституційні положення, а й інституцією, що формує стандарти конституційно прийнятного співвідношення правової свободи, публічного інтересу та юридичного обов'язку [72, с. 162].

Конституційне правосуддя має особливу вагу саме тому, що воно працює на межі між текстом Конституції, принципами права і конкретними соціальними конфліктами. Єдність прав і обов'язків не завжди може бути прямо виведена з буквального формулювання норми. Часто вона потребує тлумачення у світлі людської гідності, верховенства права, рівності, правової визначеності та пропорційності. У цьому контексті важливою є думка Мауро Каппеллетті про те, що конституційний суд у сучасній державі виконує функцію охорони основних цінностей правопорядку від ситуативних рішень політичної більшості. Для теми цього дослідження це означає, що Конституційний Суд є гарантом не тільки формальної конституційності, а й змістовної узгодженості між правами, обов'язками та межами публічної влади [24, с. 416-419].

Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики має в цьому контексті особливе значення. Однакове застосування права є необхідною умовою того, щоб суб'єкти могли передбачати наслідки своєї поведінки, оцінювати межі власних прав і належним чином виконувати обов'язки. Водночас єдність судової практики не означає механічної незмінності правових позицій. Право розвивається, суспільні відносини ускладнюються, а судова практика може потребувати корекції [55]. Проте відступ від попередніх позицій має бути належно мотивованим, зрозумілим і обґрунтованим. Саме така логіка відповідає

підходу Ніла Маккорміка, який розглядав юридичне обґрунтування як поєднання формальної послідовності, практичної розумності і ціннісної переконливості. Судове рішення, яке не пояснює, чому право застосовано саме так, не може повноцінно гарантувати єдність правового регулювання [142, с. 184-189].

Важливо підкреслити, що судова гарантія єдності прав і обов'язків проявляється не лише у захисті порушених прав, а й у контролі за належністю виконання обов'язків. Наприклад, у приватноправових спорах суд має оцінити не тільки формальну наявність договору, а й добросовісність поведінки сторін, реальність виконання зобов'язань, співмірність відповідальності, допустимість використання права всупереч його призначенню. У публічно правових спорах суд перевіряє, чи діяла адміністрація в межах повноважень, чи не було свавілля, чи було рішення мотивованим, чи не покладено на особу непропорційний обов'язок. Таким чином судова влада є інструментом відновлення порушеної єдності у ситуаціях, коли законодавчий або адміністративний механізм не спрацював належним чином [152].

Органи виконавчої влади та публічна адміністрація становлять інший важливий рівень інституційного гарантування. Саме у щоденній адміністративній практиці більшість прав і обов'язків набуває конкретного змісту. Адміністративна послуга, дозвіл, реєстрація, соціальна виплата, податкове рішення, контрольний захід, дисциплінарне провадження, притягнення до адміністративної відповідальності є тими формами, у яких особа безпосередньо стикається з правовою системою [94, с. 259-263].

У сучасній європейській правовій традиції ця вимога виражається через принцип належного врядування. Він охоплює обов'язок адміністрації діяти своєчасно, неупереджено, пропорційно, послідовно, з повагою до права особи бути вислуханою, з належним мотивуванням рішень і з можливістю ефективного оскарження. Праці Юргена Шварце, Пауля Крейга, Сабіно Кассезе, а також документи Ради Європи і Європейського Союзу засвідчують, що адміністративна процедура вже давно розглядається не як технічний порядок діловодства, а як гарантія прав людини. Для єдності прав і обов'язків це означає,

що публічна адміністрація не може лише вимагати виконання обов'язків від особи, не виконуючи власного обов'язку діяти добросовісно, законно, обґрунтовано і передбачувано [106, с. 471-476].

Особливої уваги потребує питання адміністративної дискреції. Дискреційні повноваження є неминучими у сучасній державі, оскільки закон не може детально передбачити всі життєві ситуації. Однак дискреція не повинна перетворюватися на свавілля. Вона має здійснюватися в межах мети закону, загальних принципів права, фактичних обставин справи та належної процедури. Гарантійне значення тут мають критерії мотивування рішення, заборона дискримінації, рівність підходів, пропорційність втручання та можливість судового контролю. Як зазначав Альберт Вен Дайсі у класичній традиції верховенства права, небезпека необмеженої дискреції полягає у тому, що вона підміняє загальне правило волею адміністративного органу. У сучасних умовах повне усунення дискреції неможливе, проте її правове обмеження є необхідною умовою збереження єдності прав і обов'язків [66, с. 136].

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є важливою інституційною гарантією парламентського контролю за дотриманням прав і свобод. Його значення полягає не лише у реагуванні на індивідуальні порушення, а й у виявленні системних проблем законодавства та адміністративної практики. Через звернення громадян, моніторингові візити, щорічні доповіді, конституційні подання та інші форми діяльності ця інституція може показувати, де саме відбувається розрив між проголошеними правами та фактичними обов'язками держави [73, с. 85].

Контрольні інституції загалом відіграють важливу роль у підтриманні правової єдності, але їх значення залежить від того, чи не перетворюється контроль на додатковий інструмент тиску на особу. Державний нагляд, фінансовий контроль, антикорупційні механізми, дисциплінарні процедури та прокурорські повноваження можуть служити гарантіями законності лише тоді, коли вони самі обмежені правом. Контроль, який здійснюється без чітких процедур, без прав особи на участь, без мотивування і без можливості

оскарження, не забезпечує єдності, а створює новий дисбаланс. Отже, гарантійна функція контрольних інституцій полягає в тому, щоб забезпечувати виконання обов'язків без руйнування прав, а захист публічного інтересу без поглинання приватної автономії [88].

У цьому аспекті варто звернути увагу на позиції Мауро Каппеллетті і Браянта Гарта щодо доступу до правосуддя як умови ефективності правової системи. Вони показали, що право, яке неможливо захистити через економічні, процедурні або організаційні бар'єри, фактично втрачає свою соціальну функцію. Для єдності прав і обов'язків це означає, що держава повинна забезпечити не лише суд як інституцію, а й реальну доступність судового захисту, розумність судових витрат, процесуальну зрозумілість, ефективність виконання судових рішень і правову допомогу тим, хто не може самостійно реалізувати свої можливості [41, с. 103]. Інакше виникає ситуація, коли обов'язки особи виконуються під загрозою примусу, а її права не мають належної інституційної підтримки.

Інститути громадянського суспільства становлять додатковий, але надзвичайно важливий рівень гарантування. Правозахисні організації, професійні асоціації, наукові установи, незалежні медіа, експертні спільноти та громадські ініціативи здатні виявляти проблеми законодавства, здійснювати громадський контроль за діяльністю органів влади, брати участь у публічних консультаціях, готувати аналітичні висновки та сприяти формуванню правової культури. На відміну від державних інституцій, громадянське суспільство не має владного примусу, однак має інший ресурс впливу, а саме публічність, експертність, солідарність і здатність порушувати питання, які можуть бути незручними для адміністративної або політичної системи. У цьому сенсі громадянське суспільство є соціальною гарантією того, що єдність прав і обов'язків не буде редукована до бюрократичного порядку [58, с. 201-202].

Погляди Юргена Габермаса на комунікативну природу легітимності дозволяють глибше зрозуміти значення громадської участі. Право в демократичному суспільстві не може бути лише результатом владного наказу,

воно повинно сприйматися як результат певної публічної раціональності, у якій адресати норм водночас можуть бути їх авторами через демократичні процедури. Для теми цього дослідження це означає, що єдність прав і обов'язків потребує не тільки інституційного примусу, а й суспільного визнання [45, с. 121-127].

Міжнародні та європейські стандарти виконують важливу коригувальну функцію у системі гарантій. Європейська конвенція з прав людини, практика Європейського суду з прав людини, рекомендації Ради Європи, висновки Венеційської комісії та загальні принципи європейського адміністративного і конституційного права формують зовнішній орієнтир для національної правової системи. Їх значення полягає не лише у можливості міжнародного захисту після вичерпання національних засобів, а й у впливі на законодавчий процес, судові тлумачення, адміністративну практику і правову освіту. Такі стандарти допомагають встановити мінімальні вимоги до якості закону, незалежності суду, доступу до правосуддя, пропорційності втручання, ефективності засобів юридичного захисту та виконання позитивних обов'язків держави [15, с. 185-191].

Практика Європейського суду з прав людини особливо чітко демонструє, що права людини завжди мають кореспондуючий інституційний вимір. Держава не тільки повинна утримуватися від неправомірного втручання, а й зобов'язана створювати умови для ефективного здійснення прав. Це положення є важливим для розуміння єдності прав і обов'язків у сучасній правовій державі. Право на справедливий суд передбачає обов'язок держави організувати судову систему таким чином, щоб вона була незалежною, доступною і здатною ухвалювати рішення у розумні строки [75]. Отже, міжнародний стандарт розкриває право як складну систему негативних і позитивних обов'язків.

Проблема ефективності гарантій в Україні значною мірою пов'язана з розривом між нормативним проголошенням і практичним виконанням. Українська правова система має достатньо розвинену конституційну і законодавчу основу, однак стикається з проблемами нестабільності законодавства, фрагментарності реформ, нерівномірності судової практики,

формалізму адміністративних процедур, обмежених ресурсів правничої допомоги та недостатньої довіри до інституцій. Ці проблеми не можна пояснювати лише недоліками окремих органів. Вони мають системний характер і свідчать про те, що гарантії єдності повинні бути розглянуті як взаємопов'язаний механізм, у якому слабкість одного елементу неминуче впливає на інші. Якісний закон втрачає ефективність за відсутності належної адміністративної процедури. Незалежний суд не може повністю компенсувати хаотичність законодавства. Омбудсман не може замінити системну політику держави щодо забезпечення прав людини [115, с. 83-87].

Однією з ключових проблем залишається надмірна мінливість законодавства. Часті зміни норм створюють ситуацію, у якій суб'єкти не встигають адаптувати свою поведінку, правозастосувачі не формують сталої практики, а суди змушені вирішувати спори в умовах нормативної нестабільності. Така нестабільність особливо небезпечна там, де йдеться про соціальні права, підприємницьку діяльність, податкові обов'язки, адміністративні процедури та процесуальні строки. Вона порушує правову визначеність і послаблює довіру до держави. З позицій Фрідріха Гайєка, передбачуваність загальних правил є однією з умов свободи, адже особа може планувати власну поведінку лише тоді, коли не залежить від постійно змінюваних приписів. У межах цієї дисертації цей підхід слід доповнити твердженням, що передбачуваність є також умовою належного виконання обов'язків, оскільки неможливо вимагати сумлінного виконання несталих і непрозорих вимог [134, с. 63].

Іншою проблемою є декларативність окремих законодавчих гарантій. Держава часто проголошує широкі права, але їх практична реалізація ускладнюється недостатністю фінансування, відсутністю підзаконних механізмів, складністю процедур або низькою інституційною спроможністю відповідних органів. У таких умовах особа стикається не з прямою відмовою у праві, а з його поступовим розчиненням у бюрократичній складності. Саме ця

форма порушення є особливо небезпечною, оскільки вона не завжди виглядає як очевидне правопорушення [99, с. 163-169].

Проблема інституційної взаємодії також має суттєве значення. Єдність прав і обов'язків не може бути забезпечена одним органом або однією процедурою. Законодавець формує норму, адміністрація її реалізує, суд контролює законність і відновлює порушене право, контрольні інституції виявляють системні дефекти, громадянське суспільство здійснює публічний моніторинг, міжнародні механізми встановлюють додаткові стандарти. Якщо між цими рівнями немає належної взаємодії, правова система діє фрагментарно. Наприклад, суд може виявити проблему законодавчої невизначеності, але без реагування законодавця вона повторюватиметься у нових спорах. Омбудсман може зафіксувати системне порушення, але без адміністративних змін його рекомендації залишаться частково символічними. Тому інституційна гарантія єдності передбачає не лише наявність органів, а й їхню здатність комунікувати, взаємно коригувати правову практику і діяти в межах спільного конституційного горизонту [144, с. 329-331].

Авторське бачення проблеми полягає в тому, що законодавчі та інституційні гарантії єдності прав і обов'язків слід розуміти як багаторівневу систему, а не як просту сукупність окремих засобів. Законодавчі гарантії створюють нормативну модель єдності, визначають зміст прав, межі обов'язків, процедури реалізації, підстави відповідальності і способи захисту. Інституційні гарантії забезпечують функціонування цієї моделі у реальних правовідносинах, перетворюючи норму на дію, право на можливість, обов'язок на правомірну поведінку, а порушення на підставу для відновлення правового балансу. Якщо законодавчий рівень є неякісним, інституції змушені компенсувати його недоліки через тлумачення, що підвищує ризик неоднаковості практики [153, с. 184-187]. Якщо інституційний рівень є слабким, навіть якісний закон залишається декларативним. Саме тому гарантії повинні оцінюватися за критерієм їх системної взаємодії.

З цієї позиції єдність прав і обов'язків не може бути забезпечена лише через примусове виконання обов'язків або лише через розширення каталогу прав. Потрібна така модель правового регулювання, у якій кожне право має чітко визначені засоби реалізації, кожний обов'язок має легітимну мету і пропорційний зміст, кожне обмеження права має бути обґрунтованим, кожна дискреція має бути процедурно контрольованою, а кожне порушення має отримувати ефективну відповідь. У цьому полягає відмінність справжньої правової єдності від формальної системності законодавства. Формальна системність може існувати навіть у недемократичній системі, де всі норми підпорядковані певній владній логіці. Правова єдність у демократичному розумінні передбачає узгодженість норми з правами людини, верховенством права, гідністю, справедливістю і добросовісністю [159, с. 317-322].

Не менш важливим є розвиток адміністративних процедур. Прийняття якісного законодавства про адміністративну процедуру і його реальне впровадження у практику публічної адміністрації має стати однією з головних гарантій єдності. Адміністративна процедура повинна забезпечувати право особи бути почутою, доступ до матеріалів справи, мотивованість рішень, розумні строки, неупередженість посадової особи, можливість оскарження та відповідальність за бездіяльність. У такій процедурі право особи і обов'язок адміністрації взаємно доповнюють одне одного. Особа не є пасивним об'єктом владного рішення, а адміністрація не є вільним носієм розсуду. Обидві сторони включені у правовий порядок, де влада обмежена процедурою, а приватна автономія захищена законом [130, с. 195-198].

Удосконалення судових гарантій має передбачати не лише організаційне зміцнення судової системи, а й поглиблення культури юридичного обґрунтування. Мотивоване судове рішення є важливою гарантією єдності, оскільки воно пояснює, як саме суд розуміє співвідношення права і обов'язку у конкретній справі. Суд не може бути лише механічним застосувачем тексту, але він також не може підміняти закон власним розсудом. Його завдання полягає у раціональному тлумаченні норми з урахуванням принципів права, фактичних

обставин, правомірних очікувань сторін і загальної логіки правового регулювання. У цьому аспекті важливо забезпечити послідовність практики Верховного Суду, якісну комунікацію правових позицій, доступність судових рішень і їх зрозумілість не лише для професійних юристів, а й для адресатів права.

Значення правової освіти і правової культури також не можна недооцінювати. Законодавчі та інституційні гарантії не функціонують у соціальному вакуумі. Їх ефективність залежить від того, наскільки посадові особи, судді, адвокати, громадяни і професійні спільноти поділяють цінність права як справедливого і передбачуваного порядку. Якщо правова культура залишається формалістичною, то навіть прогресивні норми можуть застосовуватися механічно. Якщо правосвідомість орієнтована на обхід правил, то права використовуються як інструмент зловживання, а обов'язки сприймаються як тягар, якого потрібно уникнути [154, с. 5-8]. Тому гарантії єдності мають включати освітній, етичний і комунікативний вимір. Право потребує не лише норм і органів, а й відповідної культури їх сприйняття.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що законодавчі та інституційні гарантії єдності прав і обов'язків становлять складний механізм, у якому нормативні приписи, правові принципи, державні інституції, судова практика, адміністративні процедури, правнича допомога, громадський контроль і міжнародні стандарти взаємодіють як елементи єдиного гарантійного порядку. Їх призначення полягає у тому, щоб не допустити розриву між правом і його забезпеченням, між обов'язком і його справедливим змістом, між нормативною системою і реальною соціальною практикою. У цьому сенсі гарантії єдності є не другорядним додатком до механізму правового регулювання, а умовою його легітимності та дієвості [146].

Для глибшого розуміння законодавчих гарантій необхідно окремо звернутися до питання юридичної відповідальності. Вона часто розглядається лише як реакція держави на правопорушення, однак у контексті єдності прав і обов'язків відповідальність має ширше значення. Вона не тільки карає за

невиконання обов'язку, а й підтверджує нормативну значущість права, яке було порушене. Якщо правова система проголошує певне право, але не передбачає ефективною відповідальності за його порушення, таке право втрачає властивість обов'язкової вимоги до інших суб'єктів. Водночас відповідальність не повинна бути надмірною, автоматичною або відірваною від вини, шкоди, характеру порушення і принципу справедливості [129, с. 228-233]. Тому гарантійний зміст відповідальності полягає у поєднанні невідворотності правових наслідків з їх пропорційністю.

Законодавець, встановлюючи відповідальність, має забезпечити належне співвідношення між охоронюваним правом, змістом порушеного обов'язку і санкцією. Надмірно м'яка санкція може не виконувати захисної функції і стимулювати недобросовісну поведінку. Надмірно сувора санкція може перетворити обов'язок на інструмент непропорційного обмеження прав. У цьому зв'язку важливою є ідея Чезаре Беккарія про те, що покарання має бути не жорстоким, а необхідним, законним і співмірним. У сучасному праві ця думка виходить за межі кримінальної юстиції і поширюється на всі види юридичної відповідальності. Адміністративні штрафи, цивільно правові наслідки, дисциплінарні стягнення, процесуальні санкції повинні слугувати відновленню правової рівноваги, а не створенню нового дисбалансу [97, с. 241-246].

Важливо також урахувати, що законодавчі гарантії єдності мають включати належну ієрархію нормативних актів. У правовій державі підзаконний акт не може змінювати зміст закону, звужувати права, встановлювати додаткові обов'язки без належної законодавчої підстави або створювати процедури, які фактично унеможливають реалізацію права. Проблема підзаконного регулювання є особливо актуальною, оскільки значна частина прав та обов'язків реалізується саме через постанови, накази, інструкції, порядки і положення [42]. Якщо такі акти виходять за межі закону, особа стикається з ситуацією, коли формальне право, закріплене на рівні закону, обмежується адміністративною нормотворчістю. Тому контроль за підзаконним регулюванням є необхідною складовою гарантування правової єдності.

3.2. Судова практика як форма конкретизації єдності прав і обов'язків

Проблематика судової практики в контексті забезпечення єдності прав і обов'язків набуває особливої теоретичної ваги з огляду на те, що право не існує лише у площині абстрактного нормативного припису. Законодавець формулює загальну модель належної, дозволеної або забороненої поведінки, однак реальний зміст цієї моделі виявляється лише тоді, коли вона зіставляється з конкретним життєвим конфліктом, із фактичними обставинами справи, з інтересами сторін, із межами допустимого втручання держави та з потребою забезпечити справедливий баланс між свободою особи і необхідністю правового порядку. Саме тому судова практика є не зовнішнім додатком до механізму правового регулювання, а однією з його найбільш значущих форм практичного розгортання [33, с. 92-94].

У попередньому підпункті було показано, що законодавчі та інституційні гарантії створюють нормативну й організаційну основу єдності прав і обов'язків. Водночас така основа залишається неповною без судового виміру, оскільки саме суд, діючи в межах процесуальної форми, з'ясовує, яке суб'єктивне право підлягає захисту, який юридичний обов'язок кореспондує цьому праву, чи були межі здійснення права дотримані, чи не перетворилося право на інструмент зловживання, чи не був обов'язок покладений на особу надмірно або свавільно. Судова практика у цьому значенні виконує функцію конкретизації, бо переводить загальні приписи в індивідуально визначені правові наслідки.

У цьому аспекті показовими є підходи Г. Гарта, який звертав увагу на відкриту текстуру права і на те, що правові правила не можуть наперед охопити всі можливі життєві ситуації. Звідси випливає, що суддя, застосовуючи право, неминуче стикається з простором інтерпретації. Проте цей простір не є простором довільності. Його межі задаються принципами правової системи, попередньою практикою, вимогами раціональної аргументації та обов'язком суду діяти не за власним уявленням про доцільність, а в межах права. Саме тут

судова практика постає як спосіб подолання розриву між загальним правилом і конкретною справою [120, с. 136-140].

Р. Дворкін, розвиваючи ідею права як цілісності, підкреслював, що судові рішення має бути не випадковим актом застосування норми, а частиною єдиної правової історії, у якій попередні рішення, принципи справедливості, політична мораль спільноти та права особи утворюють взаємопов'язану систему. Для теми єдності прав і обов'язків ця ідея має особливе значення, оскільки вона дозволяє розглядати судову практику не як фрагментарний набір відповідей на окремі спори, а як процес послідовного формування правового змісту, в якому кожне право набуває свого значення через відповідний обов'язок, а кожен обов'язок отримує межі через повагу до права [27].

Єдність прав і обов'язків у судовій практиці має не лише техніко-юридичний, а й глибокий аксіологічний зміст. Вона виявляє, що суб'єктивне право не може існувати у відриві від правового порядку, а юридичний обов'язок не може бути відірваний від гарантій захисту особи. Суд, визначаючи зміст права, водночас окреслює межі обов'язку іншого суб'єкта або держави [19, с. 311-317]. Коли суд захищає право власності, він не тільки визнає можливість особи володіти, користуватися і розпоряджатися майном, а й встановлює обов'язок інших осіб утримуватися від порушення цього права або обов'язок держави забезпечити ефективний захист. Коли суд розглядає спір щодо адміністративного рішення, він не лише перевіряє повноваження органу влади, а й визначає межі його обов'язку діяти законно, обґрунтовано, пропорційно і добросовісно.

Судова конкретизація єдності прав і обов'язків починається з тлумачення права. Тлумачення не є допоміжною процедурою, яка лише пояснює очевидний зміст закону. Воно становить інтелектуальну та правову діяльність, спрямовану на встановлення нормативного значення припису в контексті всієї правової системи. Буквальне тлумачення важливе, проте воно не вичерпує завдання суду. У багатьох випадках саме буквальне застосування норми може призвести до дисбалансу між правом і обов'язком, до надмірного формалізму, до

несправедливого результату або до неврахування конституційних цінностей. Тому судове тлумачення повинно бути системним, телеологічним, принциповим і зорієнтованим на забезпечення реального, а не декларативного змісту права [5, с. 35-42].

Особливе місце у судовій конкретизації належить конституційно орієнтованому тлумаченню. Його значення полягає в тому, що кожна норма галузевого права має застосовуватися у світлі Конституції України, принципу верховенства права, поваги до людської гідності, рівності та справедливості. Конституційна орієнтація правозастосування дає змогу суду не допустити перетворення закону на формальний інструмент обмеження прав без належного обґрунтування [42]. Водночас така орієнтація не означає відмови від закону, а навпаки передбачає його прочитання як складника цілісної правової системи.

Однак єдність судової практики не слід ототожнювати з її застиглістю. Право розвивається разом із суспільними відносинами, тому судова практика може і повинна змінюватися, коли попередні підходи втрачають переконливість, не відповідають Конституції, міжнародним стандартам або новому рівню правового розуміння. Проблема полягає не в самому факті зміни практики, а в її непередбачуваності та необґрунтованості [18, с. 83-88]. Відступ від попередньої правової позиції повинен бути відкритим, аргументованим, вмотивованим і таким, що не руйнує довіру особи до права. Інакше судова практика перестає бути гарантією єдності й перетворюється на джерело правової невизначеності.

Велика Палата Верховного Суду відіграє особливу роль у подоланні розбіжностей між касаційними судами та у формуванні узгоджених підходів до принципових правових питань. Її значення полягає не лише у вирішенні складних юрисдикційних або матеріально правових проблем, а й у забезпеченні методологічної єдності правозастосування. Саме через такі рішення судова практика здатна виконувати функцію загального орієнтира для судів, органів влади, адвокатів, науковців і громадян. Водночас ця функція вимагає високої якості правової аргументації, оскільки авторитет судової позиції залежить не лише від її формальної обов'язковості, а й від її переконливості [84, с. 212].

Конституційний Суд України здійснює інший, але не менш важливий вимір конкретизації єдності прав і обов'язків. Його рішення пов'язані не з вирішенням звичайних спорів між приватними суб'єктами, а з визначенням конституційного змісту правових норм, принципів і меж державної влади. Коли Конституційний Суд визнає неконституційним закон або окреме положення закону, він фактично усуває з правової системи норму, яка порушує конституційну рівновагу між правом і обов'язком. Якщо закон покладає на особу надмірний тягар, обмежує право без легітимної мети або створює невизначеність, конституційний контроль стає інструментом відновлення правової єдності.

Важливо зазначити, що конституційна юрисдикція конкретизує єдність прав і обов'язків на рівні принципів. Саме тут право постає не як набір галузевих норм, а як цілісний нормативно ціннісний порядок. Рішення Конституційного Суду щодо верховенства права, юридичної визначеності, рівності, пропорційності, справедливості, легітимних очікувань та неприпустимості свавілля формують методологічну основу для всієї судової практики. З цієї причини конституційна конкретизація має не епізодичне, а системоутворююче значення [105, с. 61-64].

Практика Європейського суду з прав людини є ще одним важливим джерелом стандартів судової конкретизації. Її значення для України полягає не лише у формальному обов'язку враховувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Суду, а й у тому, що ЄСПЛ виробив розвинену методологію оцінки співвідношення прав особи та обов'язків держави. У практиці ЄСПЛ право майже ніколи не розглядається ізольовано. Воно завжди співвідноситься з обов'язком держави утриматися від свавільного втручання або з позитивним обов'язком створити умови для реального здійснення права.

Особливої уваги заслуговує доктрина позитивних обов'язків держави. Вона демонструє, що сучасне розуміння прав людини не може бути зведене до негативної свободи, тобто до вимоги невтручання. У багатьох ситуаціях право

особи є реальним лише тоді, коли держава активно діє: забезпечує ефективне розслідування, створює доступні процедури захисту, запобігає дискримінації, гарантує виконання судових рішень, організовує належне функціонування судової системи, захищає особу від порушень з боку інших приватних суб'єктів [74, с. 536-539]. Таким чином, судова практика конкретизує єдність прав і обов'язків через виявлення активної відповідальності держави перед людиною.

Принцип правової визначеності є одним із найважливіших критеріїв оцінки судової практики. Він передбачає, що право має бути не лише формально чинним, а й передбачуваним для адресата. У судовому вимірі це означає, що однакові або істотно подібні правові ситуації мають вирішуватися за однаковими підходами, остаточні судові рішення повинні поважатися, а зміна практики не може відбуватися раптово й без належного мотивування. Правова визначеність забезпечує довіру до суду, а довіра до суду є передумовою готовності особи сприймати судові рішення як правове, навіть якщо воно є для неї несприятливим.

У контексті єдності прав і обов'язків правова визначеність має подвійний зміст. З одного боку, вона гарантує особі можливість передбачити обсяг своїх прав і межі своїх обов'язків. З іншого боку, вона обмежує судову дискрецію, вимагаючи від суду послідовності, аргументованості та поваги до раніше сформованих підходів. Якщо суди непослідовно визначають, які дії є добросовісними, які обмеження є пропорційними, які процесуальні права використані правомірно, а які становлять зловживання, тоді саме право втрачає здатність бути єдиним регулятором поведінки [65, с. 171].

Пропорційність у судовій практиці виконує функцію балансування прав, інтересів і обов'язків. У сучасній правовій доктрині, зокрема у працях Р. Алексі, принцип пропорційності розглядається як структурований метод юридичної аргументації, що дозволяє оцінити придатність обмежувального заходу, його необхідність і співмірність у вузькому сенсі. Для суду це означає, що обмеження права не може бути виправдане лише посиланням на закон. Необхідно встановити, чи переслідує воно легітимну мету, чи справді сприяє її досягненню,

чи існує менш обтяжливий засіб і чи не покладає відповідне втручання на особу надмірний індивідуальний тягар [78].

У доктринальному вимірі судова практика постає також як спосіб виявлення прихованої структури правової норми. Норма, яка у законодавчому тексті видається простою, у конкретній справі виявляє внутрішню складність, бо вимагає встановлення адресата, змісту дозволу, межі заборони, характеру обов'язку, санкції та процесуального способу захисту. Саме судові рішення показує, чи є право реальним, чи воно залишається лише декларацією. Якщо особа не може домогтися виконання кореспондуючого обов'язку, то саме право втрачає практичний сенс [61, с. 185-192]. Тому судова практика є своєрідним випробуванням правової норми на здатність діяти в реальному соціальному середовищі.

У межах сучасного праворозуміння особливої ваги набуває проблема судової аргументації. Судове рішення повинно бути не лише законним у формальному сенсі, а й переконливим для професійної правничої спільноти та зрозумілим для учасників справи. Аргументація є тим інструментом, через який суд демонструє, що він не просто обрав один із можливих результатів, а пройшов шлях правового міркування. У справах, де йдеться про конфлікт прав і обов'язків, саме якість аргументації дозволяє відрізнити справедливий баланс від суб'єктивного компромісу.

Значення судової практики посилюється також у зв'язку з ускладненням правової системи. Сучасне право містить значну кількість оціночних понять, таких як розумність, добросовісність, справедливість, суспільна необхідність, істотна шкода, належне врядування, легітимні очікування, значний суспільний інтерес. Ці поняття неможливо застосувати без судової конкретизації [1, с. 348-353]. Саме практика наповнює їх змістом, поступово формуючи критерії, за якими правозастосувач відрізняє правомірну поведінку від неправомірної, належне здійснення права від його зловживання, законне обмеження від непропорційного втручання.

Українська судова практика у цьому сенсі перебуває в стані постійного розвитку. Вона одночасно спирається на національні традиції права, конституційні положення, практику Верховного Суду, рішення Конституційного Суду України та європейські стандарти. Така багаторівневість створює як переваги, так і ризики. Перевага полягає у ширшому методологічному інструментарії, який дає змогу уникати вузького формалізму. Ризик полягає у можливій фрагментарності, коли різні суди по різному сприймають співвідношення національної норми, конституційного принципу та міжнародного стандарту. Саме тому потрібна не лише формальна ієрархія джерел, а й культура їх узгодженого застосування [33, с. 417].

Слід звернути увагу і на те, що судова практика конкретизує не тільки права та обов'язки сторін спору, а й межі відповідальності державних інституцій. У демократичній правовій державі орган публічної влади не може посилатися на власну адміністративну зручність як на достатню підставу для обмеження прав особи. Судова практика має постійно нагадувати, що влада є не привілеєм, а компетенцією, яка передбачає обов'язок діяти в інтересах права, з повагою до гідності людини та з урахуванням принципу пропорційності. Через це судовий контроль є однією з найважливіших гарантій того, що правовий обов'язок держави не залишатиметься декларативним.

У матеріально правовому вимірі судова практика виявляє взаємну залежність права та обов'язку через категорію правового інтересу. Правовий інтерес не завжди прямо закріплений як суб'єктивне право, однак він може мати значення для визначення меж поведінки сторін. Суд, оцінюючи наявність охоронюваного законом інтересу, фактично розширює розуміння того, що потребує правового захисту [162, с. 521-528]. Водночас такий захист не може бути безмежним, бо інтерес однієї особи повинен співвідноситися з правами інших і з публічним порядком. Отже, судова практика формує тонку рівновагу між індивідуальним домаганням і загальною правовою мірою.

Заборона зловживання правом є ще одним принципом, через який судова практика конкретизує єдність прав і обов'язків. Суб'єктивне право за своєю

природою надає особі певний простір свободи, але цей простір не може бути використаний всупереч призначенню права, добросовісності, розумності, справедливості та правам інших осіб. Судова практика має особливе значення для виявлення зловживання, оскільки закон не завжди може заздалегідь описати всі форми недобросовісної поведінки. Саме суд, оцінюючи фактичні обставини, мотиви поведінки, її наслідки та відповідність меті правового регулювання, здатен встановити, де закінчується правомірне здійснення права і починається його спотворення [141, с. 61-64].

У приватноправових відносинах зловживання правом може проявлятися у штучному створенні перешкод для виконання зобов'язання, використанні договірної форми для обходу закону, недобросовісному посиленні на формальні недоліки, блокуванні реалізації права іншої особи, спрямуванні поведінки не на задоволення власного законного інтересу, а на завдання шкоди. У таких випадках судова практика виконує коригувальну функцію. Вона нагадує, що право існує не як інструмент юридичної хитрості, а як форма впорядкування свободи, у межах якої кожне право передбачає обов'язок діяти добросовісно.

У процесуальній сфері проблема зловживання правом набуває особливої гостроти. Право на звернення до суду, право на подання доказів, право на клопотання, право на апеляційне чи касаційне оскарження становлять необхідні гарантії справедливого судового розгляду. Водночас ці права можуть використовуватися для затягування процесу, створення штучних спорів, блокування виконання рішення, тиску на іншу сторону або перевантаження судової системи. Судова практика, реагуючи на такі прояви, конкретизує баланс між процесуальною свободою сторони та її обов'язком добросовісно користуватися процесуальними правами [112].

Процесуальні права й обов'язки утворюють самостійний вимір єдності, оскільки судовий захист не може бути ефективним без процесуальної дисципліни. Особа має право бути почутою, але водночас повинна дотримуватися процесуальних строків. Вона має право подавати докази, але повинна робити це добросовісно і своєчасно. Вона має право оскаржити рішення,

але не повинна перетворювати оскарження на засіб безпідставного затягування. Отже, судова практика конкретизує процесуальну єдність прав і обов'язків через розмежування законного захисту та недобросовісного процесуального маневрування.

Особливе значення у цьому контексті має обов'язок суду мотивувати рішення. Мотивоване судове рішення є не лише формальним процесуальним документом, а й способом публічного пояснення того, як саме суд визначив співвідношення прав і обов'язків сторін. Без мотивування судове рішення втрачає свою легітимаційну силу, оскільки учасники справи не можуть зрозуміти, чому їхні аргументи прийнято або відхилено, чому право однієї особи має перевагу, чому на іншу особу покладено певний обов'язок, чому обмеження визнано пропорційним або непропорційним. Мотивування є формою відповідальності суду перед правом і суспільством [48, с. 16].

У практиці ЄСПЛ обов'язок мотивувати судове рішення пов'язується з правом на справедливий суд. Суд не зобов'язаний відповідати на кожен аргумент сторони однаковою мірою докладно, однак він повинен розглянути істотні доводи, які можуть вплинути на результат справи. Такий підхід має безпосереднє значення для єдності прав і обов'язків, оскільки лише мотивоване рішення дозволяє встановити, чи було право особи справді враховане, чи обов'язок був покладений на неї правомірно, чи судова дискреція не перетворилася на свавілля.

Судова практика у приватноправових відносинах демонструє, що свобода учасників цивільного обороту не є самодостатньою і безмежною. Свобода договору, право власності, право на підприємницьку діяльність, право на захист честі, гідності та ділової репутації завжди співвідносяться з обов'язками добросовісності, належного виконання зобов'язань, непорушення прав інших осіб, відшкодування шкоди, поваги до законних очікувань контрагента [62, с. 143]. Саме судова практика наповнює ці загальні формули конкретним змістом, визначаючи, коли поведінка є правомірною, а коли вона лише зовні прикривається правом.

У сфері договірної права судова практика конкретизує єдність прав і обов'язків через тлумачення умов договору, оцінку добросовісності сторін, визначення наслідків порушення зобов'язання, застосування принципу справедливості та розумності. Договір не може бути розглянутий лише як технічний документ, у якому закріплено волю сторін. Він є правовою формою взаємного очікування, де право однієї сторони вимагати виконання кореспондує обов'язку іншої сторони виконати взяте зобов'язання належним чином. Коли ж сторона використовує договір для несправедливого нав'язування умов або для ухилення від очевидного обов'язку, суд має відновити баланс правової взаємності [96, с. 257-264].

У трудових відносинах судова практика розкриває єдність прав і обов'язків у площині соціальної вразливості працівника та організаційної влади роботодавця. Право працівника на працю, оплату, безпечні умови, повагу до гідності та захист від незаконного звільнення кореспондує обов'язкам роботодавця діяти відповідно до закону, забезпечувати належні умови праці, дотримуватися процедурних гарантій. Водночас працівник також не звільнений від обов'язків добросовісного виконання трудової функції, дотримання трудової дисципліни, поваги до законних інтересів роботодавця. Судова практика тут виконує балансувальну роль, оскільки формальна рівність сторін трудового договору фактично потребує додаткових гарантій захисту слабшої сторони.

У сімейних правовідносинах єдність прав і обов'язків набуває особливої етичної та соціальної насиченості. Право батьків на виховання дитини не може бути відокремлене від їхнього обов'язку діяти в найкращих інтересах дитини. Право одного з батьків на участь у спілкуванні з дитиною має співвідноситися з обов'язком не використовувати це право як засіб конфлікту з іншим із батьків. Судова практика у таких спорах змушена виходити за межі формального розподілу прав і обов'язків, оскільки центральним критерієм стає реальне благо дитини як самостійна правова цінність [71, с. 52].

В адміністративному судочинстві особливо виразно проявляється обов'язок держави довести правомірність свого рішення. Це положення є

важливим з погляду єдності прав і обов'язків, оскільки воно перерозподіляє процесуальний тягар на користь особи, яка перебуває у слабшій позиції щодо публічної влади. Право особи на судовий захист тут кореспондує обов'язку органу влади надати переконливе правове та фактичне обґрунтування свого втручання [56]. Якщо такого обґрунтування немає, формальна наявність владного повноваження не може виправдати обмеження прав.

Судова практика у справах, пов'язаних із соціальними правами, також демонструє складність конкретизації єдності прав і обов'язків. Соціальні права зазвичай потребують ресурсного забезпечення, тому їх реалізація пов'язана з можливостями державного бюджету, адміністративною спроможністю та законодавчими процедурами. Проте посилення на обмеженість ресурсів не може автоматично виправдовувати невиконання державою її обов'язків. Завдання суду полягає в тому, щоб відрізнити об'єктивні межі державної політики від свавільного або дискримінаційного звуження змісту права [8, с. 314-319].

У справах щодо виконання судових рішень єдність прав і обов'язків проявляється особливо наочно. Право на судовий захист є ілюзорним, якщо остаточне рішення суду не виконується. Тому обов'язок держави організувати ефективний механізм виконання судових рішень є невід'ємною складовою права на справедливий суд. ЄСПЛ неодноразово наголошував, що виконання рішення є частиною судового розгляду у широкому розумінні. Для національної судової практики це означає, що єдність права і обов'язку не завершується ухваленням рішення. Вона вимагає реального виконання встановленого судом обов'язку.

Окремого аналізу потребує проблема судової дискреції. Судова практика конкретизує право, але не може підміняти законодавця. Суддя має право тлумачити норму, застосовувати принципи, оцінювати докази, визначати баланс інтересів, однак ця діяльність повинна мати правові межі. Якщо судова дискреція ґрунтується на законі, принципах права, усталеній методології та належній аргументації, вона є необхідним інструментом справедливого правозастосування [27, с. 205]. Якщо ж вона втрачає зв'язок із законом і перетворюється на

суб'єктивне уявлення судді про бажаний результат, вона руйнує правову визначеність і єдність практики.

Межі судової конкретизації мають визначатися кількома критеріями. По перше, суд не повинен створювати нові обов'язки там, де вони не випливають із закону, Конституції або загальних принципів права. По друге, суд не може звужувати зміст права без належного конституційного й законодавчого обґрунтування. По третє, судова інтерпретація має бути передбачуваною для розумного учасника правовідносин. По четверте, суд повинен прямо пояснювати, чому саме такий спосіб тлумачення забезпечує справедливий баланс між правами й обов'язками сторін [40, с. 72-74].

Причини неоднаковості судової практики можуть бути різними. Часто вони зумовлені недосконалістю законодавства, колізіями, прогалинами, низькою якістю нормативних формулювань, частими змінами закону. Проте нерідко вони пов'язані й із внутрішніми проблемами судової аргументації: недостатнім використанням принципів права, формальним ставленням до практики Верховного Суду та ЄСПЛ, відсутністю належного аналізу подібності правових ситуацій, непослідовністю у застосуванні критеріїв пропорційності та добросовісності. Тому забезпечення єдності практики вимагає не лише організаційних механізмів, а й підвищення культури судового мислення [121, с. 162].

Водночас необхідно уникати і протилежної крайності, коли єдність судової практики розуміється як механічне копіювання правових висновків без аналізу конкретних обставин справи. Судова практика має бути єдиною за принципами, критеріями й аргументаційною логікою, але вона не повинна знищувати індивідуальність справи. Єдність права не означає однакової відповіді на будь-які зовні схожі ситуації. Вона означає, що суд повинен однаково мислити право, однаково поважати принципи, однаково обґрунтовувати відступи й однаково серйозно ставитися до прав та обов'язків кожного учасника спору [109].

Для українського правопорядку особливо актуальним є поєднання національної судової практики з європейськими стандартами. Інтеграція

практики ЄСПЛ не повинна бути формальною, коли суд лише цитує рішення без пояснення їхнього значення для конкретної справи. Справжнє врахування європейських стандартів означає перенесення їхньої методології у національне правозастосування: аналіз легітимної мети, необхідності втручання, справедливого балансу, позитивних обов'язків держави, ефективності засобу юридичного захисту. Лише тоді практика ЄСПЛ стає не зовнішнім посиланням, а внутрішнім елементом української судової аргументації [98, с. 67-72].

Судова практика як форма конкретизації єдності прав і обов'язків має також превентивне значення. Вона не лише вирішує спір, що вже виник, а й формує орієнтири для майбутньої поведінки суб'єктів права. Після ухвалення правової позиції Верховного Суду органи влади повинні коригувати адміністративну практику, приватні особи мають враховувати межі добросовісної поведінки, суди нижчих інстанцій отримують методологічний орієнтир, а законодавець може побачити недоліки чинного регулювання. Отже, судова практика виконує не лише реактивну, а й регулятивно превентивну функцію.

У цивільному процесі конкретизація єдності прав і обов'язків пов'язана з принципами змагальності та диспозитивності. Сторони мають право визначати межі спору, подавати докази, обирати правову позицію, однак вони несуть обов'язок діяти добросовісно й не зловживати процесуальними можливостями [84, с. 108]. Суд, зберігаючи неупередженість, водночас повинен забезпечити, щоб процес не перетворився на гру формальних переваг, у якій сильніша або більш ресурсна сторона фактично позбавляє іншу сторону ефективного захисту. Це особливо важливо в умовах складних майнових, корпоративних і спадкових спорів.

У кримінальному процесі єдність прав і обов'язків виявляється через баланс між правами підозрюваного або обвинуваченого, правами потерпілого та обов'язком держави забезпечити ефективне правосуддя. Презумпція невинуватості, право на захист, право не свідчити проти себе, право на розумний строк провадження мають кореспондувати обов'язкам органів досудового

розслідування і суду діяти законно, неупереджено, оперативно та з повагою до гідності людини. Водночас права потерпілого також не можуть бути проігноровані, оскільки держава має позитивний обов'язок забезпечити реальне розслідування і належний доступ до правосуддя [110, с. 2=186-189].

У сфері адміністративних послуг судова практика має забезпечувати, щоб право особи на отримання послуги не нівелювалося бюрократичними перешкодами, формалізмом або невмотивованими відмовами. Адміністративний орган не може підміняти вимоги закону власною зручністю або відомчою практикою. Його обов'язок полягає в тому, щоб діяти прозоро, своєчасно, послідовно і з належним поясненням підстав свого рішення. Судовий контроль у цій сфері сприяє перетворенню публічної адміністрації з владного апарату на сервісну інституцію правової держави.

Значним є також вплив судової практики на формування правової культури. Коли судові рішення є послідовними, аргументованими й заснованими на принципах, вони не лише вирішують справи, а й виховують повагу до права. Навпаки, непередбачувана або формальна практика формує переконання, що результат залежить не від права, а від випадковості чи процесуальної тактики [73, с. 85]. Тому якість судової практики має безпосередній зв'язок із рівнем довіри до правової системи та готовністю суб'єктів добровільно виконувати юридичні обов'язки.

Звідси випливає, що забезпечення єдності прав і обов'язків через судову практику вимагає не лише вдосконалення процесуальних механізмів, а й формування певного типу судового мислення. Такий тип мислення повинен бути принциповим, системним, відкритим до аргументації, уважним до прав людини, стриманим щодо власної дискреції та відповідальним перед правовою системою. Суддя у такій моделі не є ані простим устами закону, ані вільним творцем права. Він є відповідальним інтерпретатором, який зобов'язаний забезпечити, щоб право і обов'язок у конкретній справі були поєднані справедливо, розумно і юридично переконливо [55, с. 98-101].

Особливе місце займає взаємодія судової практики та законодавства. Судова практика не повинна підміняти законодавче регулювання, однак вона часто виявляє його недосконалість. Коли суди систематично стикаються з колізіями, нечіткими процедурами, декларативними правами або неузгодженістю обов'язків, це сигналізує про потребу законодавчих змін. У такому разі судова практика стає формою зворотного зв'язку між правозастосуванням і правотворчістю. Вона показує, де нормативна модель не працює, де право не забезпечене обов'язком, де обов'язок не має справедливих меж.

З погляду авторського бачення судову практику доцільно розглядати як триєдину форму конкретизації єдності прав і обов'язків. По перше, вона має інтерпретаційну функцію, оскільки розкриває зміст норм, принципів і правових категорій. По друге, вона має балансувальну функцію, оскільки визначає співвідношення між конкуруючими правами, інтересами й обов'язками. По третє, вона має гарантійну функцію, оскільки забезпечує реальне здійснення права через покладення, уточнення або примусове виконання відповідного юридичного обов'язку [145, с. 81-87]. Саме поєднання цих функцій робить судову практику незамінним елементом правового механізму.

Разом з тим судова практика може виконувати зазначені функції лише за певних умов. Вона повинна бути послідовною, але не застиглою; гнучкою, але не довільною; принциповою, але не абстрактною; відкритою до розвитку, але пов'язаною з правовою визначеністю. Судова аргументація повинна містити не лише посилання на норми, а й пояснення того, чому саме таке застосування норми відповідає правовій системі загалом. Особливо це важливо у складних справах, де формальна відповідь закону не збігається з вимогою справедливості або де різні права вступають у напружене співвідношення [152, с. 226-228].

Напрями вдосконалення судової практики у сфері забезпечення єдності прав і обов'язків мають охоплювати кілька взаємопов'язаних аспектів. Насамперед необхідним є підвищення якості мотивування судових рішень, оскільки саме мотивування робить правову позицію зрозумілою й

перевірюваною. Другим напрямом є послідовне застосування принципу пропорційності як універсального інструменту оцінки меж прав і обов'язків. Третім напрямом є розвиток практики щодо добросовісності та заборони зловживання правом. Четвертим напрямом є методологічно коректне врахування практики ЄСПЛ. П'ятим напрямом є забезпечення прозорого й аргументованого відступу від попередніх правових позицій [155, с. 531].

Важливо також підвищувати роль правничої науки у формуванні судової практики. Судова аргументація, яка спирається лише на буквальне цитування норм, часто не здатна розв'язати складні конфлікти прав і обов'язків. Натомість звернення до доктринальних підходів, порівняльного права, європейських стандартів і загальних принципів дозволяє суду формувати більш переконливі рішення. Це не означає, що наукова доктрина має стати джерелом обов'язкових приписів. Її значення полягає в тому, що вона розширює горизонт правового мислення й допомагає уникнути спрощеного формалізму.

У підсумку можна стверджувати, що судова практика є однією з найважливіших форм практичного втілення єдності прав і обов'язків. Вона конкретизує зміст суб'єктивних прав, визначає обсяг юридичних обов'язків, встановлює межі здійснення прав, протидіє зловживанню, забезпечує правову визначеність, застосовує пропорційність і формує стандарти справедливого правозастосування. У судовій практиці право перестає бути лише текстом і стає способом вирішення реального конфлікту, в якому свобода однієї особи повинна бути узгоджена з правами інших та з вимогами правового порядку [132].

Отже, судова практика як форма конкретизації єдності прав і обов'язків має бути розглянута не як другорядний результат діяльності судів, а як самостійний елемент механізму забезпечення правової єдності. Її значення полягає в тому, що вона робить право живим, здатним реагувати на складність суспільних відносин, але водночас зберігати стабільність, передбачуваність і принципову послідовність. Єдність прав і обов'язків у судовій практиці можлива лише тоді, коли судові рішення спирається на закон, принципи права, належну аргументацію, повагу до людської гідності й розуміння того, що кожне право

потребує відповідного обов'язку, а кожен обов'язок повинен мати правове, справедливе і пропорційне обґрунтування.

3.3. Тенденції розвитку концепції єдності в сучасній правовій державі

Дослідження тенденцій розвитку концепції єдності в сучасній правовій державі потребує переходу від суто описового аналізу прав і обов'язків до виявлення тих глибинних змін, які відбуваються у самому способі правового мислення. Якщо попередні аспекти дослідження були спрямовані на розкриття нормативних, інституційних і судових механізмів забезпечення єдності, то в межах цього підpunkту особливого значення набуває питання про те, у якому напрямі ця концепція трансформується під впливом сучасних викликів. Йдеться не лише про оновлення юридичної термінології, а про зміну самого співвідношення свободи і відповідальності, індивідуального й публічного, права особи та обов'язку держави.

Сучасна правова держава не може бути зрозуміла як держава, що лише формально проголошує пріоритет закону. Такий підхід був би недостатнім, оскільки закон сам по собі може залишатися декларативним, суперечливим або навіть таким, що не відповідає вимогам справедливості [165, с. 174-177]. У правовій державі центральним є не абстрактне панування нормативного акта, а панування права як системи цінностей, принципів, процедур і гарантій, спрямованих на забезпечення людської гідності, свободи, рівності, правової визначеності та відповідальності влади. Саме в такому середовищі єдність прав і обов'язків набуває сучасного змісту, оскільки вона перестає бути лише логічною кореляцією юридичних можливостей і юридичних вимог.

У класичній юридичній доктрині єдність права й обов'язку часто пояснювалася через формулу, відповідно до якої суб'єктивному праву однієї особи відповідає юридичний обов'язок іншої. Така формула зберігає методологічне значення, однак у сучасному праворозумінні вона вже не вичерпує всієї складності проблеми. Право особи дедалі частіше кореспондує не

лише обов'язку конкретного контрагента, а й позитивному обов'язку держави створити умови для його реального здійснення. Водночас юридичний обов'язок не може розглядатися як механічний примус, відірваний від свободи, справедливості та соціального призначення права [75, с. 126-130].

Теоретична еволюція концепції єдності пов'язана з поступовим подоланням формального нормативізму. Ганс Кельзен, обґрунтовуючи чисту теорію права, прагнув звільнити юридичний аналіз від соціологічних і моральних нашарувань, однак сучасний розвиток правової держави показує, що сама нормативність права не може бути відокремлена від питання про його легітимність. Аналізуючи право як систему первинних і вторинних правил, відкрив можливість розуміти правопорядок як складну інституційну структуру, однак і ця модель у сучасних умовах потребує доповнення принципами прав людини, пропорційності та належного врядування [41, с. 101-104]. Саме тому концепція єдності прав і обов'язків сьогодні має тлумачитися не як статична схема, а як динамічна модель правової взаємозалежності.

Особливо важливим для сучасного бачення єдності є внесок Рональда Дворкіна, який наполягав на тому, що право не зводиться до системи правил, а включає принципи, які мають власну нормативну силу. У цьому контексті право особи не може оцінюватися лише з позиції формального тексту закону, оскільки його зміст розкривається через принципову аргументацію, моральну цілісність правової системи та вимогу ставитися до кожної особи з рівною повагою. Для концепції єдності це означає, що обов'язок держави і суспільства щодо забезпечення прав не може бути мінімальним чи суто процедурним [35, с. 13-16]. Він повинен відповідати глибинному змісту права як інструменту справедливого співжиття.

В українській правовій науці ідея змістовного, а не лише формального розуміння права послідовно розвивалася у працях Миколи Козюбри, Олександра Петришина, Петра Рабіновича, Сергія Погребняка, Станіслава Шевчука, Михайла Савчина та інших дослідників, які пов'язують верховенство права з реальністю прав людини, правовою визначеністю, справедливістю та

обмеженням свавілля. У межах цього підходу єдність прав і обов'язків постає не як механічна рівновага, а як внутрішня узгодженість правового порядку, за якої право не може існувати без гарантії, а обов'язок не може бути легітимним без зв'язку з правомірною метою [58].

Першою помітною тенденцією розвитку концепції єдності в сучасній правовій державі є її людиноцентризація. Вона означає, що право дедалі більше орієнтується не на абстрактного носія юридичного статусу, а на конкретну людину з її гідністю, свободою, вразливістю, соціальними зв'язками та потребою в ефективному захисті. Людиноцентризм не заперечує значення держави, публічного порядку чи суспільного інтересу, однак змінює спосіб їх обґрунтування. Держава не може вимагати від особи виконання обов'язків, якщо сама не забезпечує правові умови, за яких ці обов'язки є зрозумілими, передбачуваними, справедливими та пропорційними.

У цьому контексті людська гідність стає не лише моральною категорією, а й фундаментальним юридичним критерієм оцінки співвідношення прав і обов'язків. Іммануїл Кант розглядав людину як мету саму по собі, а не як засіб для досягнення зовнішніх цілей. Сучасна правова держава, спираючись на цю філософську інтуїцію, повинна будувати обов'язки особи так, щоб вони не перетворювали її на об'єкт адміністративного управління чи інструмент реалізації абстрактного публічного інтересу [86, с. 338]. Обов'язок є правомірним лише тоді, коли він зберігає людину як суб'єкта права, здатного розуміти, оцінювати і відповідально реалізовувати власну правову поведінку.

Людиноцентрична тенденція змінює також уявлення про державу. У традиційній моделі держава часто сприймалася як носій владного примусу, який встановлює межі поведінки особи. У сучасній правовій державі вона дедалі більше постає як суб'єкт відповідальності перед людиною. Це не означає зникнення владного елемента, проте означає його підпорядкування принципу служіння правам людини [16, с. 531-538].

Другою тенденцією є посилення ролі позитивних обов'язків держави. У сучасній доктрині прав людини дедалі менш переконливою виглядає позиція,

відповідно до якої держава виконує свою правову роль лише тоді, коли утримується від втручання у сферу індивідуальної свободи. Негативний обов'язок невтручання залишається важливим, однак він є лише частиною ширшої системи. Реальне право на справедливий суд потребує організованої судової системи; право на приватне життя потребує захисту від неправомірного втручання інших осіб; право власності потребує ефективної реєстрації, охорони та судового захисту; право на життя потребує належних превентивних та процесуальних дій держави.

Практика Європейського суду з прав людини суттєво вплинула на розвиток уявлення про позитивні обов'язки держави. Суд поступово сформував підхід, за яким конвенційні права мають бути не теоретичними та ілюзорними, а практичними й ефективними. Для концепції єдності прав і обов'язків це має принципове значення, оскільки право перестає бути лише дозволеною можливістю особи. Воно перетворюється на юридичну вимогу до держави створити належний механізм реалізації, захисту й відновлення [136, с. 34-39]. Водночас позитивний обов'язок держави не є безмежним, бо він повинен співвідноситися з ресурсними можливостями, публічним інтересом і принципом пропорційності.

Позитивні обов'язки держави особливо важливі для соціально вразливих груп, які формально можуть мати той самий обсяг прав, що й інші особи, однак фактично не здатні реалізувати їх без додаткових гарантій. У цьому вимірі концепція єдності прав і обов'язків набуває соціального змісту. Право на рівність потребує обов'язку держави усувати дискримінаційні практики; право на освіту потребує організаційних, фінансових і процедурних гарантій доступу; право на охорону здоров'я потребує не лише проголошення, а й інституційної спроможності [126]. Отже, єдність прав і обов'язків у правовій державі повинна враховувати не абстрактну юридичну рівність, а реальні умови здійснення права.

Третьою тенденцією є розвиток принципу пропорційності як універсальної методології балансу. Роберт Алексі обґрунтував пропорційність як структуру раціонального зважування принципів, у межах якої права не просто

застосовуються механічно, а співвідносяться між собою з огляду на легітимну мету, придатність, необхідність і співмірність обмеження.

Пропорційність змінює характер юридичного обов'язку. Обов'язок уже не може бути виправданий лише тим, що він установлений законом. Його легітимність потребує відповіді на питання, чи переслідує він належну мету, чи є необхідним для її досягнення, чи не покладає на особу надмірний тягар і чи не руйнує сутнісне ядро відповідного права. Саме тому сучасна правова держава повинна мислити обов'язок не як самодостатню вимогу, а як елемент загальної правової архітектури, у якій будь-яке обмеження свободи має бути раціонально пояснене і юридично контрольоване [11, с. 173-175].

Правова визначеність у сучасній правовій державі має кілька рівнів. На законодавчому рівні вона вимагає чіткості, доступності й узгодженості норм. На адміністративному рівні вона потребує прозорих процедур, мотивованих рішень і заборони свавілля. На судовому рівні вона передбачає сталість практики, повагу до остаточних рішень і належне обґрунтування відступу від раніше сформованих правових позицій [29, с. 117-124]. Усі ці рівні мають безпосередній зв'язок з єдністю прав і обов'язків, оскільки лише визначене право може бути реально здійсненим, а лише визначений обов'язок може бути справедливо покладеним на особу [36, с. 767].

П'ятою тенденцією є переосмислення юридичного обов'язку в умовах демократичної правової держави. Обов'язок більше не може розглядатися виключно як вертикальна вимога держави до підпорядкованого суб'єкта. Він дедалі більше набуває горизонтального й комунікативного змісту, оскільки пов'язаний з визнанням прав інших осіб, участю у спільному правовому порядку, добросовісністю поведінки та відповідальністю за наслідки реалізації власної свободи. Юрген Габермас, аналізуючи право у контексті комунікативної раціональності, підкреслював значення легітимності, що формується через дискурс, участь і взаємне визнання [51, с. 237-240]. Саме це дозволяє побачити обов'язок не як зовнішній тягар, а як форму участі у спільному правовому житті.

Шостою тенденцією є зростання ролі судової практики у розвитку концепції єдності. Сучасна правова держава дедалі більше покладається на суд не лише як на орган вирішення спорів, а як на інституцію конкретизації права. Саме судова практика перетворює загальні приписи на юридично значущі відповіді у конкретних життєвих ситуаціях. Вона визначає межі права власності, зміст свободи вираження поглядів, допустимі межі адміністративного розсуду, критерії добросовісності, обсяг позитивних обов'язків держави та процесуальні гарантії справедливого суду [3, с. 143-146].

У цьому контексті роль Верховного Суду полягає не лише в касаційному перегляді окремих справ, а й у формуванні передбачуваних стандартів правозастосування. Єдність судової практики стає необхідною умовою єдності прав і обов'язків, оскільки однакові правові ситуації не можуть отримувати протилежні юридичні оцінки без достатнього обґрунтування. Водночас сталість практики не означає її застигlosti. Правова держава допускає розвиток судових підходів, але такий розвиток має бути відкритим, мотивованим і заснованим на переконливій правовій аргументації.

Конституційний Суд України відіграє особливу роль у розвитку концепції єдності, оскільки він визначає конституційні межі прав і обов'язків. Його рішення мають значення не лише для усунення неконституційних норм, а й для формування загального розуміння верховенства права, юридичної рівності, пропорційності, правової визначеності й справедливості [19, с. 404]. Через конституційне праворозуміння встановлюється межа, за якою законодавчий обов'язок втрачає легітимність, якщо він непропорційно обмежує право або суперечить самій сутності конституційного ладу.

Сьомою тенденцією є європеїзація національного праворозуміння єдності прав і обов'язків. Для України цей процес має не допоміжний, а стратегічний характер, оскільки розвиток правової держави відбувається в умовах інтеграції до європейського правового простору. Європейські стандарти верховенства права, належного врядування, ефективного судового захисту, недискримінації, пропорційності та юридичної визначеності дедалі активніше впливають на

національне законодавство, адміністративну практику й судову аргументацію. Вони надають концепції єдності не лише внутрішньодержавного, а й наднаціонального виміру [32, с. 298-307].

Європеїзація не повинна розумітися як механічне перенесення зовнішніх моделей. Вона передбачає творче засвоєння правових стандартів з урахуванням конституційної ідентичності, історичних особливостей і реальних потреб українського суспільства. Однак сутність цього процесу полягає у тому, що права людини, обов'язки держави, якість закону й ефективність інституцій оцінюються вже не лише за внутрішнім формальним критерієм, а й через ширшу систему європейських цінностей. Це посилює вимогу до узгодженості правового регулювання, відповідальності держави та практичної ефективності гарантій.

Восьмою тенденцією є цифровізація правової держави. Вона створює новий вимір єдності прав і обов'язків, який раніше не мав такого масштабу. Електронне урядування, цифрові реєстри, електронний суд, автоматизовані адміністративні послуги, цифрова ідентифікація, обробка великих масивів даних і використання алгоритмічних систем у публічному управлінні змінюють спосіб взаємодії особи з державою [64, с. 314]. З одного боку, цифровізація здатна зробити права доступнішими, процедури швидшими, а управління прозорішим. З іншого боку, вона породжує нові ризики для приватності, рівності, доступу до правосуддя та контролю за владою.

Цифрова правова держава не може обмежитися технічною модернізацією. Вона повинна забезпечити, щоб кожне цифрове право супроводжувалося відповідним юридичним обов'язком держави. Право особи на електронну адміністративну послугу потребує обов'язку держави забезпечити стабільність сервісу, кібербезпеку, захист персональних даних і доступність для осіб, які не мають належних цифрових навичок. Право на автоматизоване обслуговування повинно супроводжуватися правом на людський перегляд рішення, можливістю оскарження та зрозумілим поясненням підстав ухвалення рішення. Інакше цифровізація може перетворитися на нову форму непрозорості влади [136].

Проблема алгоритмічного управління особливо гостро ставить питання про єдність прав і обов'язків. Якщо рішення, що впливає на право особи, ухвалюється за допомогою автоматизованої системи, то виникає питання, хто несе обов'язок пояснення, хто відповідає за помилку, як забезпечується недискримінаційність алгоритму і яким чином особа може захистити своє право. У цьому сенсі цифровізація не скасовує класичні принципи правової держави, а навпаки, вимагає їх поглиблення. Прозорість, підзвітність, пропорційність, доступ до засобів захисту й повага до людської гідності мають бути перенесені у цифрове середовище [80, с. 52].

Дев'ятою тенденцією є посилення значення добросовісності та заборони зловживання правом. Сучасне право дедалі менше задовольняється формальним критерієм правомірності поведінки. Поведінка може відповідати буквальному тексту норми, однак суперечити її меті, порушувати баланс інтересів, завдавати шкоди іншій особі або використовувати юридичну форму для обходу обов'язку. Саме тому добросовісність стає одним із ключових критеріїв єдності прав і обов'язків. Вона вимагає, щоб суб'єктивне право реалізовувалося відповідно до його соціального призначення.

У приватному праві ця тенденція проявляється через обмеження свавільного здійснення цивільних прав, через вимогу належного виконання зобов'язань, через заборону суперечливої поведінки та через посилення значення довіри сторін. У процесуальному праві вона виявляється у протидії затягуванню розгляду справи, штучному створенню спорів, поданню необґрунтованих заяв і використанню процесуальних прав не для захисту, а для перешкоджання правосуддю [104, с. 69-74].

Десятою тенденцією є зростання значення правової культури та правосвідомості. Жодна, навіть найдосконаліша нормативна конструкція, не здатна забезпечити єдність прав і обов'язків, якщо учасники правового життя сприймають право лише як інструмент примусу або як засіб досягнення приватної вигоди без урахування прав інших. Правова культура формує внутрішню готовність особи визнавати межі власної свободи, виконувати

обов'язки не лише зі страху перед санкцією, а з розуміння необхідності спільного правового порядку. У цьому сенсі єдність прав і обов'язків має не лише юридичний, а й антропологічний вимір [41, с. 101-103].

Одинадцятою тенденцією є розвиток соціальної функції правової держави. Сучасна правова держава не може залишатися лише державою формальної свободи. Вона повинна враховувати, що реальне здійснення прав залежить від соціальних умов, доступу до ресурсів, освіти, охорони здоров'я, правової допомоги та ефективних інституцій. Джон Ролз, обґрунтовуючи теорію справедливості, наголошував на значенні справедливого розподілу основних благ і захисту найменш забезпечених членів суспільства [163, с. 89-97]. Для концепції єдності це означає, що обов'язки держави у соціальній сфері не можуть сприйматися як факультативні політичні обіцянки, якщо вони стосуються реального доступу до основних прав.

Соціальна функція не заперечує правової визначеності й свободи, а доповнює їх. Вона вказує на те, що формальне право без реальної можливості його здійснення може залишатися порожньою юридичною оболонкою. Якщо особа не має доступу до суду через брак коштів, її право на судовий захист втрачає реальний зміст. Якщо соціально вразлива особа не може отримати адміністративну послугу через складність процедури, формальне існування такого права не забезпечує справедливості [147]. Тому єдність прав і обов'язків у соціальній правовій державі повинна орієнтуватися на практичну здійсненність прав.

Дванадцятою тенденцією є трансформація взаємодії держави й особи. Сучасна держава дедалі більше відходить від моделі владного патерналізму, у якій особа розглядається переважно як адресат наказу. Натомість формується модель сервісної, партнерської та відповідальної держави, яка повинна не лише вимагати, а й пояснювати, не лише контролювати, а й допомагати, не лише карати, а й запобігати порушенням через якісну організацію правового середовища. У такій моделі єдність прав і обов'язків ґрунтується на взаємній

відповідальності, хоча ця відповідальність не є симетричною, оскільки держава має значно більший обсяг владних ресурсів [31, с. 62-65].

Принцип належного врядування у цьому контексті стає важливим методологічним орієнтиром. Він вимагає від публічної адміністрації діяти послідовно, відкрито, розумно, своєчасно, безсторонньо й пропорційно. Право особи на належну адміністрацію передбачає обов'язок органу влади мотивувати рішення, надати можливість бути вислуханою, не змінювати правові позиції довільно й не покладати на особу надмірний процедурний тягар. Отже, сучасна єдність прав і обов'язків усе більше конкретизується через якість щоденної взаємодії людини з державними інституціями [72, с. 124].

Тринадцятою тенденцією є глобалізація правових стандартів. Вона виявляється у посиленні впливу міжнародного права, міжнародних судових інституцій, транснаціональних стандартів прав людини, економічних і безпекових зобов'язань. Глобалізація одночасно сприяє універсалізації правових цінностей і ускладнює національне правове регулювання [159, с. 281].

У сучасних умовах право особи дедалі частіше захищається не лише національними, а й міжнародними механізмами. Це посилює гарантійний потенціал права, однак водночас вимагає від національної держави вищого рівня правової дисципліни. Якщо держава визнає міжнародні стандарти, вона повинна забезпечити їх реальну імплементацію у законодавстві, судовій практиці й адміністративній діяльності [36, с. 767]. Інакше виникає розрив між міжнародно проголошеним правом і внутрішньодержавною практикою, що підриває єдність правового порядку.

Чотирнадцятою тенденцією, особливо важливою для України, є безпековий вимір єдності прав і обов'язків. В умовах війни, збройної агресії, загроз державності й необхідності захисту суспільства правова держава стикається з особливо складним завданням. Вона повинна забезпечувати безпеку, обороноздатність і стійкість інституцій, але водночас не втрачати зв'язку з верховенством права, людською гідністю, пропорційністю та судовим контролем. Саме у кризових умовах перевіряється реальна цінність правової

держави, оскільки спокуса виправдати будь-яке обмеження посиланням на публічну необхідність є надзвичайно високою [1, с. 244-251].

Безпека не повинна розглядатися як заперечення прав, оскільки вона сама є умовою їх існування. Однак обов'язки, які встановлюються в інтересах безпеки, повинні залишатися юридично визначеними, пропорційними, контрольованими й тимчасово обґрунтованими там, де йдеться про надзвичайні обмеження [112, с. 601-608]. Сучасна правова держава не може відмовитися від правових стандартів у кризі, бо саме право відрізняє захист держави від свавільного примусу. Отже, безпекова тенденція розвитку концепції єдності полягає не в підпорядкуванні прав обов'язкам, а в пошуку конституційно виправданого балансу між свободою, захистом і відповідальністю.

П'ятнадцятою тенденцією є посилення екологічного й міжпоколінного виміру прав і обов'язків. Сучасна правова держава дедалі більше усвідомлює, що права нинішнього покоління не можуть реалізовуватися шляхом знищення умов життя майбутніх поколінь. Екологічні права, кліматичні зобов'язання, принцип сталого розвитку та відповідальність за природні ресурси змінюють традиційне уявлення про суб'єктів єдності. Обов'язок постає не лише як вимога щодо конкретного контрагента, а як відповідальність перед суспільством, майбутніми поколіннями та природним середовищем [142, с. 221].

Шістнадцятою тенденцією є розвиток горизонтальної дії прав людини. Традиційно права людини розглядалися передусім як засіб захисту особи від держави. Проте сучасне суспільство показує, що серйозні загрози правам можуть походити і від приватних суб'єктів, зокрема великих корпорацій, роботодавців, цифрових платформ, фінансових установ, медіа та інших носіїв соціальної влади. Це не означає повного стирання межі між публічним і приватним правом, однак означає, що держава має обов'язок створити механізми захисту особи у горизонтальних відносинах [132].

Горизонтальна дія прав людини посилює зв'язок між приватною свободою й юридичною відповідальністю. Суб'єкт приватного права, реалізуючи свої права, не може ігнорувати вплив своєї поведінки на гідність, свободу,

приватність, недискримінацію та інші права інших осіб. Водночас держава повинна встановлювати такі правила, які не знищують приватну автономію, але запобігають зловживанню економічною, інформаційною чи організаційною владою. Отже, єдність прав і обов'язків у сучасній правовій державі дедалі більше розгортається не лише вертикально, а й горизонтально [82, с. 349-355].

Сімнадцятою тенденцією є переосмислення юридичної відповідальності. У традиційному підході відповідальність часто ототожнювалася із санкцією за порушення обов'язку. Такий підхід залишається необхідним, але вже не є достатнім. Сучасна правова держава дедалі більше орієнтується на превентивну, відновну та гарантійну функції відповідальності [138, с. 328]. Відповідальність повинна не лише карати, а й відновлювати порушену рівновагу, запобігати повторенню порушень, формувати довіру до права та забезпечувати реальне виконання обов'язків, що кореспондують правам особи.

У цьому контексті значення має не лише відповідальність особи перед державою, а й відповідальність держави перед особою. Якщо орган влади порушує право, не виконує позитивний обов'язок, діє несвоєчасно або непослідовно, правова держава повинна забезпечити ефективний засіб захисту. Без відповідальності держави концепція єдності прав і обов'язків залишається односторонньою. Вона перетворюється на модель, у якій особа зобов'язана, а держава лише проголошує гарантії. Саме тому розвиток інститутів відшкодування шкоди, адміністративної відповідальності органів влади, дисциплінарної відповідальності посадових осіб і судового контролю має принципове значення [165, с. 134-140].

Вісімнадцятою тенденцією є підвищення ролі процедурної справедливості. Сучасне право дедалі більше визнає, що справедливість рішення залежить не лише від його матеріального результату, а й від процедури, у межах якої воно ухвалене. Особа повинна бути вислуханою, мати доступ до доказів, розуміти аргументи органу влади або суду, мати можливість оскаржити рішення та отримати мотивовану відповідь [120, с. 163-166]. Процедура стає не технічним

елементом, а самостійною гарантією єдності прав і обов'язків, оскільки саме через неї право особи зустрічається з обов'язком держави діяти справедливо.

Процедурна справедливість важлива також тому, що вона знижує ризик свавілля. Навіть тоді, коли держава має широкі повноваження, належна процедура обмежує їх, вимагає аргументації, фіксує межі розсуду й забезпечує можливість контролю. Це особливо актуально для сфер, у яких адміністративні рішення істотно впливають на становище особи, зокрема соціального забезпечення, міграції, оподаткування, містобудування, санкційної політики, доступу до публічної інформації та регулювання цифрових сервісів [63]. У всіх цих сферах право особи стає реальним лише тоді, коли обов'язок держави процедурно оформлений і контрольований.

Дев'ятнадцятою тенденцією є розвиток концепції довіри до права. Правова держава не може функціонувати лише на основі примусу. Вона потребує довіри до законодавця, суду, адміністрації та правового порядку загалом. Фрідріх Гайєк наголошував на значенні загальних і передбачуваних правил для свободи людини. У сучасних умовах ця думка набуває нового змісту, оскільки нестабільність законодавства, непослідовність практики, раптові зміни правил і непрозорість державних рішень руйнують не лише окремі права, а й саму можливість особи планувати свою поведінку [21, с. 213-217]. Довіра є соціальною основою єдності прав і обов'язків.

Довіра до права формується тоді, коли держава виконує власні обіцянки, не змінює правила довільно, поважає легітимні очікування, забезпечує сталість правових позицій і діє послідовно щодо різних суб'єктів. Якщо особа бачить, що право застосовується вибірково, що обов'язки покладаються нерівномірно, а права захищаються залежно від політичних, економічних або адміністративних чинників, єдність правового порядку руйнується. Тому розвиток концепції єдності неможливий без посилення інституційної доброчесності й послідовності державної політики [12, с. 138-145].

Двадцятотою тенденцією є інтеграція принципу недискримінації у концепцію єдності прав і обов'язків. Формальна рівність перед законом є

необхідною, але недостатньою умовою правової держави. Сучасний підхід вимагає виявляти ситуації, у яких однакове правило фактично створює нерівні наслідки для різних груп. Це особливо важливо у сферах доступу до правосуддя, праці, освіти, соціальних послуг, цифрових сервісів, житла й участі у публічному житті. Єдність прав і обов'язків у такому контексті означає, що юридичний обов'язок держави полягає не лише в утриманні від прямої дискримінації, а й у подоланні структурних бар'єрів.

Недискримінаційний вимір також коригує розуміння загальних обов'язків особи. Вимога виконувати однакові правила є справедливою лише тоді, коли ці правила не створюють необґрунтованих переваг або перешкод для окремих груп. Правова держава повинна бачити не лише абстрактного адресата норми, а й реальний соціальний контекст її застосування [104]. Це не означає відмову від загальності закону, а означає більш складне розуміння загальності, у якій однаковість не ототожнюється з байдужістю до фактичної нерівності.

Разом із позитивними тенденціями розвиток концепції єдності супроводжується істотними ризиками. Першим із них є декларативність прав, коли конституційні або законодавчі положення мають високий ціннісний рівень, але не забезпечені процедурою, фінансуванням, інституційною спроможністю або судовим захистом. Другим ризиком є інфляція обов'язків, коли держава встановлює дедалі більше вимог до особи, не забезпечуючи їх зрозумілості, пропорційності й можливості виконання. Третім ризиком є фрагментація правового регулювання, що призводить до колізій, нестабільності й непередбачуваності [65, с. 142-148].

Окремим ризиком є правовий популізм. Він проявляється тоді, коли права або обов'язки формулюються під впливом ситуативного політичного запиту без належної правової експертизи, оцінки наслідків і системного зв'язку з іншими елементами правового порядку. У таких умовах право втрачає внутрішню логіку, а єдність прав і обов'язків підміняється короткостроковими деклараціями.

Ще одним ризиком є надмірна технологізація права. Цифрові інструменти можуть підвищити ефективність, однак вони не повинні замінити юридичну

аргументацію, людське судження та відповідальність. Якщо правові рішення починають сприйматися як технічний результат роботи системи, виникає небезпека втрати суб'єктності особи [56, с. 64-68]. Право перестає бути простором аргументованого визнання й перетворюється на набір процедурних команд. Тому цифрова трансформація має супроводжуватися посиленням, а не послабленням гарантій людської гідності, доступу до пояснення та можливості оскарження.

Авторське бачення розвитку концепції єдності полягає в тому, що у сучасній правовій державі вона повинна розглядатися як динамічна модель взаємного обмеження й взаємного забезпечення прав і обов'язків. Право не може бути абсолютним, оскільки воно існує у просторі прав інших осіб, суспільного інтересу й конституційних цінностей. Обов'язок не може бути самодостатнім, оскільки він потребує легітимної мети, правової визначеності, пропорційності та зв'язку з реальним забезпеченням права. Єдність виникає не там, де право й обов'язок просто стоять поруч, а там, де вони утворюють цілісний механізм справедливого правового регулювання [128].

У цьому сенсі концепція єдності повинна поєднувати кілька рівнів. На аксіологічному рівні вона спирається на людську гідність, свободу, справедливість, солідарність і відповідальність. На нормативному рівні вона вимагає якісного, узгодженого й передбачуваного законодавства. На інституційному рівні вона потребує ефективних органів, незалежного суду, належної адміністрації та дієвого контролю [107, с. 274-280].

Особливість сучасного етапу полягає в тому, що жоден із цих рівнів не може самостійно забезпечити єдність. Якісний закон без ефективних інституцій залишається декларативним. Сильні інституції без правової культури ризикують діяти формально або авторитарно. Активна судова практика без правової визначеності може породити непередбачуваність. Цифровізація без процедурної справедливості може посилити відчуження особи від права. Саме тому майбутній розвиток концепції єдності має бути комплексним, інтегративним і відкритим до нових викликів [78, с. 93-98].

Для України перспективи розвитку концепції єдності прав і обов'язків мають особливе значення. Вони пов'язані з одночасним вирішенням кількох завдань: зміцненням правової держави в умовах війни, європейською інтеграцією, реформуванням судової системи, підвищенням якості законодавства, цифровою трансформацією, подоланням правового нігілізму та формуванням культури відповідального користування правами. Ці завдання не можуть бути вирішені лише шляхом прийняття нових законів [42, с. 45]. Вони потребують зміни правового мислення, у якому права й обов'язки сприймаються як взаємопов'язані елементи спільного правового простору.

Одним із ключових напрямів удосконалення є підвищення якості законодавства. Законодавець повинен уникати надмірної декларативності, фрагментарності, колізійності та невиправданої змінюваності нормативного матеріалу. Кожне право, яке закріплюється у законі, повинно супроводжуватися зрозумілими процедурами реалізації та захисту. Кожен обов'язок повинен бути сформульований чітко, мати легітимну мету, відповідати принципу пропорційності та бути реально виконуваним. Лише за таких умов законодавство може стати не джерелом формального регулювання, а справжньою гарантією єдності прав і обов'язків [20, с. 83-91].

Отже, майбутнє цієї концепції пов'язане з посиленням людиноцентризму, розвитком позитивних обов'язків держави, утвердженням пропорційності й правової визначеності, європеїзацією правового мислення, цифровою трансформацією, поглибленням соціальної функції держави, зростанням значення добросовісності, процедурної справедливості та правової культури. Усі ці тенденції засвідчують, що єдність прав і обов'язків не є завершеною доктринальною формулою. Вона є живою правовою ідеєю, яка розвивається разом із правовою державою та визначає її здатність поєднувати свободу особи, відповідальність держави, справедливість правового порядку й реальну ефективність права.

Висновки до Розділу 3

У третьому розділі дисертаційного дослідження здійснено перехід від теоретичного осмислення єдності прав і обов'язків до аналізу її практичної реалізації, гарантування та подальшого розвитку в умовах сучасної правової держави. Такий перехід є принципово важливим, оскільки будь яка правова категорія набуває реального значення лише тоді, коли вона виявляє себе не тільки як доктринальна конструкція, а й як дієвий механізм упорядкування суспільних відносин. Єдність прав і обов'язків у цьому контексті постає як система узгодження свободи, відповідальності, справедливості, правової визначеності та інституційної спроможності держави.

Аналіз законодавчих та інституційних гарантій дав підстави встановити, що забезпечення єдності прав і обов'язків неможливе без якісної нормативної основи. Законодавство має не лише проголошувати права особи й визначати юридичні обов'язки, а й закріплювати зрозумілі процедури їх реалізації, способи захисту, межі допустимої поведінки та механізми юридичної відповідальності. Якщо право проголошене без належної процедури, воно ризикує залишитися декларативним; якщо обов'язок встановлений без достатньої правової визначеності, він може перетворитися на інструмент свавільного втручання. Саме тому якість законодавства, його системність, стабільність, передбачуваність і внутрішня узгодженість є первинними умовами реальної єдності прав і обов'язків.

Водночас законодавчі гарантії не можуть бути самодостатніми без ефективної інституційної системи. Верховна Рада України, органи виконавчої влади, Конституційний Суд України, суди загальної юрисдикції, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи місцевого самоврядування, адвокатура, система безоплатної правничої допомоги та інститути громадянського суспільства утворюють багаторівневу інфраструктуру забезпечення правової єдності. Її призначення полягає в тому, щоб перетворювати нормативно закріплені права й обов'язки на реальні юридичні

можливості, гарантії та форми відповідальної поведінки.

Особливе значення у розділі надано судовій практиці як формі конкретизації єдності прав і обов'язків. Судова практика не є простим механічним застосуванням законодавчого тексту, адже саме в судовому рішенні абстрактна норма набуває конкретного змісту щодо певної життєвої ситуації. Суд, вирішуючи справу, фактично визначає обсяг суб'єктивного права, межі його здійснення, характер юридичного обов'язку, допустимість втручання, критерії добросовісності, розумності та пропорційності. Тому судова практика виступає особливим правовим простором, у якому єдність прав і обов'язків переходить із рівня загальної нормативної моделі у площину індивідуально визначеного юридичного результату.

Провідна роль у забезпеченні єдності судової практики належить Верховному Суду, який через правові висновки, касаційний перегляд, діяльність Великої Палати та механізми мотивованого відступу від попередніх позицій формує орієнтири однакового застосування права. Водночас єдність судової практики не означає її застигlosti чи формальної одноманітності. Вона передбачає послідовність аргументації, однаковий підхід до подібних правовідносин і належне обґрунтування тих випадків, коли розвиток права потребує зміни раніше сформованої позиції.

Конституційний Суд України в межах досліджуваної проблематики постає як інституція, що забезпечує єдність правової системи на рівні конституційного праворозуміння, а практика Європейського суду з прав людини поглиблює національне розуміння єдності прав і обов'язків через доктрину позитивних обов'язків держави. У такому підході право особи кореспондує не тільки пасивному обов'язку не порушувати його, а й активному обов'язку держави створити ефективні процедури, забезпечити доступ до правосуддя та гарантувати реальність юридичного захисту.

Дослідження тенденцій розвитку концепції єдності в сучасній правовій державі дало змогу встановити, що ця концепція поступово набуває людиноцентричного, ціннісного й динамічного характеру. Її зміст визначається

не лише юридичною кореляцією права та обов'язку, а й ширшим контекстом людської гідності, соціальної солідарності, добросовісності, належного врядування, пропорційності, цифрової трансформації та європейських стандартів правової державності. Сучасна правова держава повинна визнавати особу первинною цінністю правового порядку, а власні обов'язки щодо забезпечення її прав як системоутворюючий елемент публічної влади.

Окремого значення набувають цифровізація, європеїзація та безпекові виклики. Цифрова трансформація створює нові можливості для реалізації прав, але одночасно породжує обов'язки держави щодо захисту персональних даних, кібербезпеки, прозорості алгоритмічних рішень і недискримінаційного доступу до електронних послуг. Європеїзація правового порядку посилює значення стандартів верховенства права, ефективного судового захисту та належного врядування, а безпекові виклики не можуть виправдовувати відмову від пропорційності, правової визначеності, судового контролю та поваги до гідності людини.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що реалізація та гарантії забезпечення єдності прав і обов'язків становлять цілісну багаторівневу систему. Законодавство створює її нормативну модель, інституції забезпечують організаційне функціонування, судова практика конкретизує її в реальних правових ситуаціях, а сучасні тенденції розвитку правової держави визначають напрями подальшого оновлення. Їх узгоджена взаємодія формує умови для стабільного, справедливого й ефективного правового порядку.

Отже, єдність прав і обов'язків потребує якісного законодавства, дієвих інституцій, незалежного судочинства, сталої судової практики, врахування міжнародних стандартів і розвитку правової культури. Її доцільно розуміти як постійний процес узгодження свободи і відповідальності в межах правового порядку, орієнтованого на людину та верховенство права.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження уточнено розуміння прав та обов'язків як ключових структурних елементів правовідносин, через взаємодію яких забезпечується їх реальний зміст і практичне функціонування. Право характеризується як гарантована державою міра можливої поведінки особи, що надає їй можливість діяти у власних інтересах у межах закону, вимагати відповідної поведінки від інших учасників правовідносин та звертатися за захистом у разі порушення належних їй правомочностей. Обов'язок, своєю чергою, виражає міру належної поведінки зобов'язаного суб'єкта і полягає у необхідності вчинення визначених дій, утримання від забороненої поведінки або недопущення перешкод у здійсненні прав іншої особи.

Зміст прав розкривається через сукупність правомочностей, а обов'язку – через систему вимог, заборон і приписів, спрямованих на забезпечення належної поведінки. Їх співвідношення має кореспондуючий характер, оскільки право однієї особи зазвичай передбачає існування відповідного обов'язку іншої сторони. Саме тому права та обов'язки не можуть розглядатися ізольовано, адже лише у взаємозв'язку вони формують зміст правовідносин, забезпечують рівновагу між свободою і відповідальністю, а також створюють необхідні умови для стабільності правопорядку й ефективності правового регулювання.

В рамках теоретико-правового дослідження справедливість розкрито як один із фундаментальних загально-правових принципів, що визначає гуманістичну спрямованість права та забезпечує належне співвідношення прав, обов'язків, свободи й відповідальності учасників правовідносин. На думку автора, значення справедливості полягає у тому, що вона виступає критерієм збалансованості правового регулювання, не допускає необґрунтованих переваг чи надмірних обмежень, а також сприяє гармонійному поєднанню інтересів особи, суспільства і держави. У правотворчій діяльності справедливість слугує орієнтиром для формування змістовно узгоджених і соціально виправданих норм, а у правозастосуванні забезпечує індивідуалізований підхід до вирішення конкретних

справ з урахуванням фактичних обставин. Саме через дію цього принципу досягається єдність прав і обов'язків, підтримується реальна рівність сторін, запобігається свавіллю та зміцнюється довіра до права як засобу забезпечення правопорядку.

У ході дослідження визначено, що принцип єдності прав і обов'язків займає одне з провідних місць у системі принципів права, оскільки саме він забезпечує гармонійне поєднання особистої свободи з вимогами правопорядку, суспільною необхідністю та законними інтересами інших учасників правовідносин. Завдяки цьому принципу право постає не лише як сфера дозволеного, а як упорядкована система взаємної відповідальності, у межах якої свобода однієї особи не може реалізовуватися всупереч правам та гідності іншої. Саме він формує внутрішню рівновагу правового регулювання, перетворюючи юридичні норми на дієвий механізм узгодження інтересів у суспільстві. Зміст цього принципу розкривається через нерозривний зв'язок правомочностей і обов'язків, що існують як взаємодоповнюючі елементи єдиного правового явища. Надання особі певних юридичних можливостей неминуче супроводжується покладенням відповідних вимог на інших суб'єктів, а сумлінне виконання таких вимог створює реальні умови для повноцінного здійснення прав. Інакше кажучи, кожне право набуває практичного значення лише тоді, коли існує механізм його забезпечення через обов'язок.

Особливе значення цього принципу полягає також у тому, що він запобігає крайнощам у правовому регулюванні. За відсутності належного балансу права можуть перетворюватися на засіб свавільного задоволення приватних інтересів, тоді як переважання обов'язків створює небезпеку надмірного примусу та звуження автономії особи. Саме тому принцип єдності прав і обов'язків виступає необхідною передумовою справедливого правопорядку, стабільності суспільних відносин та ефективного функціонування демократичної держави.

Особливості функціонування принципу єдності прав і обов'язків простежуються на всіх стадіях правового регулювання. У процесі правотворчості він вимагає формування логічно узгодженої системи норм, у якій надані права

супроводжуються належними гарантіями та відповідними обов'язками. На етапі виникнення правовідносин цей принцип виявляється у взаємній відповідності: кожному праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого. Під час реалізації прав і виконання обов'язків він забезпечує впорядкованість поведінки суб'єктів, передбачуваність юридичних наслідків та стабільність суспільних відносин. У разі порушення встановленої рівноваги саме цей принцип стає підставою для застосування засобів захисту, юридичної відповідальності та відновлення порушених прав.

Важливою особливістю є також універсальний характер дії принципу єдності прав і обов'язків, адже він проявляється в усіх галузях права. У приватноправовій сфері це виражається через свободу особи, обмежену необхідністю поважати права інших; у трудових відносинах – через взаємність прав працівника та роботодавця; у публічно-правових відносинах – через поєднання владних повноважень із обов'язком діяти в межах закону та в інтересах людини. Завдяки цьому принцип єдності прав і обов'язків виступає не лише теоретичною засадою, а практичним механізмом підтримання правопорядку, зміцнення довіри до права та забезпечення гармонійного розвитку суспільства.

Колізії та конфлікти у сфері здійснення прав є природним наслідком розвитку сучасного суспільства, у якому постійно перетинаються інтереси особи, держави та громади. Жодне право не має абсолютного характеру, оскільки його реалізація не може відбуватися всупереч правам інших осіб чи вимогам правопорядку. Так, свобода слова не поширюється на наклеп або приниження честі й гідності людини, а право власності не дозволяє використовувати майно таким чином, щоб завдавати шкоди іншим особам чи довкіллю. Подібні суперечності виникають як унаслідок суспільних змін та ускладнення соціальних відносин, так і через недоліки законодавства – прогалини, нечіткість норм або їх суперечливість. Саме тому якість правового регулювання має вирішальне значення для стабільності держави, ефективного захисту прав людини та передбачуваності поведінки учасників правовідносин. У зв'язку з цим доцільним є запровадження системного попереднього аналізу законопроектів на предмет можливих колізій із чинним

законодавством, а також ширше використання медіації та інших позасудових способів врегулювання спорів, що сприятиме оперативному досягненню балансу прав і обов'язків та зменшенню навантаження на судову систему.

Обґрунтовано, що пропорційність, правова визначеність і заборона зловживання правом є не просто окремими юридичними засадами, а своєрідними “запобіжниками” правової системи, які підтримують рівновагу між правами людини та її обов'язками. Саме вони не допускають перетворення свободи на свавілля, а державної влади – на надмірний примус.

Принцип пропорційності забезпечує розумну межу втручання у права особи, правова визначеність створює атмосферу стабільності й передбачуваності, а заборона зловживання правом встановлює межі добросовісної поведінки. У взаємодії ці принципи формують надійний механізм справедливого правового регулювання, за якого кожне право супроводжується відповідальністю, а кожний обов'язок має зрозуміле та законне підґрунтя. Тому, їх комплексне застосування зміцнює довіру до права, зменшує кількість конфліктів у суспільстві та сприяє утвердженню правової держави, у якій свобода людини поєднується з повагою до прав інших і суспільного блага.

У результаті дослідження доведено, що законодавчі та інституційні гарантії є необхідною умовою реального втілення принципу єдності прав і обов'язків, адже самі по собі проголошені права без чітко визначених обов'язків і механізмів їх забезпечення залишаються декларативними. Ефективне правове регулювання можливе лише тоді, коли нормативні акти послідовно поєднують юридичні можливості особи з відповідальністю інших учасників правовідносин, а конституція закріплює збалансовану модель взаємовідносин людини, суспільства і держави.

Практичного змісту цей принцип набуває через діяльність судів, органів державної влади, місцевого самоврядування, правоохоронних органів та омбудсмана, які забезпечують захист прав людини, контроль за виконанням обов'язків і відновлення порушеної рівноваги. Досвід європейських держав переконливо свідчить, що стабільний правопорядок ґрунтується на взаємній

відповідальності влади й громадянина: держава гарантує гідність, безпеку та законність, а особа поважає закон, права інших і бере участь у суспільному житті.

На думку автора, подальший розвиток таких гарантій пов'язується з удосконаленням законодавства, підвищенням відкритості та відповідальності публічної влади, а також створенням доступних і дієвих механізмів захисту прав та належного виконання обов'язків. Доцільним також є запровадження обов'язкової правової експертизи законопроектів на предмет збалансованості прав і обов'язків, розширення цифрових сервісів захисту прав громадян та посилення парламентського й громадського контролю за діяльністю органів влади.

Обґрунтовано, що судова практика є одним із найважливіших засобів конкретизації змісту прав і обов'язків, оскільки саме через рішення судів загальні норми права перетворюються на реальні правила поведінки. Розглядаючи конкретні спори, суди визначають межі здійснення прав, уточнюють обсяг обов'язків сторін та відновлюють порушений баланс між приватними і публічними інтересами.

Особливе значення має діяльність конституційних і міжнародних судових інституцій, які формують сучасні стандарти захисту прав людини та спрямовують національну практику до дотримання принципів справедливості, пропорційності й добросовісності. Водночас суди загальної юрисдикції щоденно забезпечують однакове застосування закону у цивільних, трудових, сімейних чи адміністративних справах. Саме тому судова практика виступає “живим інструментом” права, який забезпечує реальну рівновагу між правами та обов'язками у суспільстві.

Виявлено, що сучасний розвиток концепції єдності прав і обов'язків пов'язаний із переходом від формального проголошення прав людини до створення реальних механізмів їх забезпечення через належне виконання обов'язків. Однією з провідних тенденцій є посилення взаємної відповідальності держави та особи: держава зобов'язана гарантувати права, безпеку й належне управління, а громадянин – дотримуватися закону, поважати права інших та брати участь у суспільному житті.

Важливого значення набуває закріплення у законодавстві стандартів добросовісності, розумності та сумлінної поведінки, що дозволяє поєднати свободу

людини з публічними інтересами. Окремою тенденцією є розвиток комплексних гарантій виконання обов'язків: інформаційних, мотиваційних та організаційних.

Сучасна правова держава дедалі більше орієнтується на пошук балансу між соціальними зобов'язаннями влади та особистою відповідальністю людини за власний добробут і суспільну солідарність. Особливо актуально це проявляється в умовах безпекових викликів, коли реалізація прав тісно поєднується з виконанням конституційних обов'язків щодо захисту держави та підтримання правопорядку.

З метою вдосконалення законодавства і юридичної практики у сфері забезпечення єдності прав та обов'язків доцільно запровадити обов'язкову правову експертизу законопроектів щодо збалансованості прав і обов'язків, усунути суперечності та прогалини у нормативних актах, а також посилити роль принципів пропорційності, добросовісності й правової визначеності у правозастосуванні. Важливим напрямом є забезпечення єдності судової практики, розширення доступу громадян до ефективного судового захисту та цифрових сервісів захисту прав. Поряд із цим необхідно підвищувати рівень правової культури населення, формуючи розуміння того, що кожне право нерозривно пов'язане з відповідальністю та повагою до прав інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці / упоряд.: О. Ф. Андрійко, В. П. Нагребельний, Л. Є. Кисіль ; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2011. 448 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ : Юридична думка, 2004. Т. 1 : Загальна частина. 584 с.
3. Алексеєнко І. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2020. 272 с.
4. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогрец. В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
5. Батанов О. В. Муніципальне право України : підручник. Харків : Одісей, 2008. 528 с.
6. Бачинська Н. Зловживання процесуальними правами учасниками цивільного судочинства. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 2. С. 86–91.
7. Бевзенко В. М. Адміністративне судочинство України : теорія, практика : монографія. Київ : Дакор, 2016. 624 с.
8. Бисага Ю. М., Белов Д. М., Палінчак М. М. Конституційне право України : підручник. Ужгород : Ліра, 2018. 420 с.
9. Біла-Тіунова Л. Р. Службове право України : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 460 с.
10. Бобровник С. В. Компромiс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ : Юридична думка, 2011. 384 с.
11. Боднар Т. В. Договірні зобов'язання в цивільному праві України: загальні положення : навч. посіб. Київ : Юстиніан, 2007. 280 с.
12. Бойко І. В. Адміністративна процедура : навч. посіб. Харків : Право, 2019. 206 с.

13. Бондаренко О. М. Правовідносини як форма реалізації права: теоретико-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 12–17.
14. Бринцев В. Д. Судова влада в Україні : правові засади та практика. Харків : Право, 2010. 304 с.
15. Буроменський М. В. Міжнародний захист прав людини та права біженців : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2013. 400 с.
16. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин та ін. Харків : Право, 2017. 952 с.
17. Веніславський Ф. В. Конституційне право України в схемах і таблицях : навч. посіб. Харків : Право, 2014. 376 с.
18. Вовк Д. О. Верховенство права і толерантність : навч. посіб. Київ : Ваіте, 2012. 172 с.
19. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / пер. з нім. А. Дахній. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.
20. Гайєк Ф. А. Право, законодавство і свобода : нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії : у 3 т. Київ : Аквілон-Прес, 2000. Т. 1 : Правила та порядок. 196 с.
21. Гарт Г. Л. А. Концепція права / пер. з англ. Київ : Сфера, 1998. 231 с.
22. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2000. 336 с.
23. Гетьман Є. А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види : монографія. Харків : Право, 2012. 192 с.
24. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 1 : Від ідеї — до доктрини. 624 с.
25. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 2 : Від доктрини — до принципу. 1276 с.
26. Головатий С. П. Верховенство права : монографія : у 3 кн. Київ : Фенікс, 2006. Кн. 3 : Український досвід. 1747 с.
27. Гуйван П. Д. Правова визначеність як елемент верховенства права. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 24. С. 204–209.

28. Гуйван П. Д. Правова визначеність як складова частина принципу верховенства права. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 11–21.
29. Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія держави та права : навч. посіб. Київ : Правова єдність, 2008. 270 с.
30. Дайсі А. В. Вступ до вчення про право конституції / пер. з англ. Київ : Основи, 2004. 326 с.
31. Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності : монографія. Харків : Право, 2005. 224 с.
32. Дворкін Р. Серйозний погляд на права / пер. з англ. Київ : Основи, 2000. 519 с.
33. Деменчук М. О. Роль Верховного Суду у забезпеченні єдності судової практики в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 271 с.
34. Дзьобань О. П. Правова свідомість і правова культура як чинники формування правової держави. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2013. № 4. С. 34–43.
35. Жураківський Ю.В. Гарантії реалізації суб'єктивних прав сторін у договірних правовідносинах: проблеми балансу з юридичними обов'язками. *Правові новели*. 2024. № 23. Том 2. С. 12-20. DOI: <http://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.2>
36. Жураківський Ю. В. Справедливість як принцип правовідносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 11. С. 765-769. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/184>
37. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як історико-філософська основа єдності прав і обов'язків. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 501-504.
38. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як конституційна основа єдності прав і обов'язків у сучасному праворозумінні. *Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ:

Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 402-405.

39. Жураківський Ю.В. Функціональна природа суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у сучасних правовідносинах. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70) С. 190-195 (Республіка Польща). DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.27>

40. Жураківський Ю.В. Елементи структури правового обов'язку: аналіз юридичної природи. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 72-74.

41. Жураківський Ю.В. Еволюція концепції суб'єктивного права: від античності до становлення модерного правового суб'єкта. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 101-104.

42. Жураківський Ю.В. Роль європейського суду з прав людини у становленні доктрини позитивних обов'язків держави. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 44-47.

43. Кампо В. М. Конституційна юстиція в Україні: становлення і розвиток. Київ : Ін Юре, 2010. 312 с.

44. Кант І. Критика практичного розуму / пер. з нім. І. Бурковський. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.

45. Кант І. Метафізика моралі / пер. з нім. Київ : Юніверс, 2001. 336 с.

46. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольський. Київ : Юніверс, 2004. 496 с.

47. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.

48. Козюбра М. І. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10–21.
49. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації. *Право України*. 2017. № 7. С. 142–164.
50. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
51. Комаров В. В. Цивільний процес у глобальному контексті : монографія. Харків : Право, 2011. 472 с.
52. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 270.
53. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
54. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції. Чернівці : Рута, 2009. 560 с.
55. Кот О. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 91–102.
56. Кравчук В. М. Судова влада в Україні: теоретико-правові засади функціонування : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 384 с.
57. Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права : елементарний курс. Харків : Одиссей, 2015. 432 с.
58. Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2026. № 1. С. 199–204.
59. Кузнєцова Н. С. Вибрані праці. Київ : ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.
60. Кузьменко К. Добросовісність як концептуальна основа правомірної поведінки учасників цивільних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 75. Ч. 1. С. 215–220.
61. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.

62. Куйбіда Р. О., Серeda М. І. Посібник із написання судових рішень. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2016. 188 с.
63. Латковська Т. А. Принцип верховенства права та судові правові позиції у вирішенні виборчих спорів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2023. Т. 32. С. 70–78.
64. Лисенков С. Л. Конституція України: матеріали до вивчення : навч. посіб. Київ : Либідь, 2011. 368 с.
65. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 236 с.
66. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права : навч.-метод. посіб. Київ : Атіка, 2007. 412 с.
67. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
68. Максимов С. І. Правова реальність: досвід філософського осмислення : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.
69. Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації : вибрані праці. Харків : Право, 2010. 336 с.
70. Мельник Р. С. Загальне адміністративне право в питаннях і відповідях : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 308 с.
71. Міловська Н. В. Принцип правової визначеності в контексті оновлення цивільного законодавства України. *Нове українське право*. 2022. № 4. С. 48–54.
72. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі України : монографія. Київ : Знання, 1999. 184 с.
73. Надієнко О. І. Зловживання правом у договірних сімейних правовідносинах. *Правова держава*. 2025. № 59. С. 83–89.
74. Нерсисянц В. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 652 с.

75. Нозік Р. Анархія, держава і утопія / пер. з англ. Київ : Основи, 2000. 541 с.
76. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
77. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : монографія. Київ : Юридична думка, 2008. 336 с.
78. Пархоменко-Куцевіл О. І. Публічне управління та адміністрування в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку : монографія. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 292 с.
79. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: змістовна характеристика : монографія. Харків : Право, 2008. 238 с.
80. Погребняк С. П. Принцип пропорційності у судовій діяльності. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 49–55.
81. Погребняк С. П. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–46.
82. Полянський Т. Т. Зловживання правом: загальнотеоретичне дослідження : монографія. Київ : Ред. журн. «Право України» ; Харків : Право, 2013. 376 с.
83. Приймак А. М. Принцип правової визначеності: поняття та окремі аспекти. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2010. Т. 103. С. 53–55.
84. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права : монографія. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2012. 236 с.
85. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. 10-те вид., допов. Львів : Край, 2008. 224 с.
86. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. Київ : Атіка, 2004. 464 с.

87. Рабінович П. М. Справедливість як правова цінність: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 14–23.
88. Рішення Конституційного Суду України від 02 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
89. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 р. № 7-рп/2018 у справі щодо відповідності Конституції України окремих положень Закону України «Про засади державної мовної політики». *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 6. С. 7–34.
90. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками. *Офіційний вісник України*. 2005. № 39. Ст. 2490.
91. Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2010 у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України. *Офіційний вісник України*. 2010. № 52. Ст. 1740.
92. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. Київ : Основи, 2001. 822 с.
93. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції : монографія. Ужгород : Ліра, 2009. 372 с.
94. Савчин М. В. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 328 с.
95. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : монографія. Київ : Ін Юре, 2002. 724 с.
96. Сердюк О. В. Верховенство права в адміністративному судочинстві України : монографія. Харків : Право, 2014. 312 с.
97. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2013. 524 с.
98. Скрипнюк О. В. Конституція України та її функції: проблеми теорії та практики реалізації. Київ : Академія правових наук України, 2005. 168 с.

99. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України : академічне видання. Харків : Право, 2009. 468 с.
100. Сливка С. С. Філософія права : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 256 с.
101. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин : вибрані наукові праці. Харків : Золоті сторінки, 2012. 696 с.
102. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.
103. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення : монографія. Київ : АртЕк, 2020. 479 с.
104. Тимощук В. П. Адміністративні послуги : посібник. Київ : ФОП Москаленко О. М., 2012. 104 с.
105. Ткачук А. О. Зловживання процесуальними правами у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2020. 218 с.
106. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики : монографія. Харків : Факт, 2000. 608 с.
107. Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Ліра-К, 2016. 616 с.
108. Фуллер Л. Мораль права / пер. з англ. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
109. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт : пошук парадигми. Одеса : Фенікс, 2014. 804 с.
110. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник. Київ : АртЕк, 2014. 400 с.
111. Шевчук С. В. Принцип пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2011. № 7. С. 11–24.
112. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.
113. Юзько Т. М., Слугоцька В. М., Швець Л. В. Судова практика та правові позиції Верховного Суду як джерела права в умовах правової невизначеності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 87. С. 396–401.

114. Alexy R. *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p.
115. Alexy R. *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism*. Oxford : Clarendon Press, 2002. 145 p.
116. Arai-Takahashi Y. *The Margin of Appreciation Doctrine and the Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the ECHR*. Antwerp : Intersentia, 2002. 263 p.
117. Barak A. *Proportionality: Constitutional Rights and Their Limitations*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 638 p.
118. Barak A. *Purposive Interpretation in Law*. Princeton : Princeton University Press, 2005. 448 p.
119. Beatty D. M. *The Ultimate Rule of Law*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 193 p.
120. Bingham T. *The Rule of Law*. London : Allen Lane, 2010. 213 p.
121. Bobek M. *Comparative Reasoning in European Supreme Courts*. Oxford : Oxford University Press, 2013. 320 p.
122. Cane P. *Administrative Law*. 5th ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 520 p.
123. Cohen-Eliya M., Porat I. *Proportionality and Constitutional Culture*. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 182 p.
124. Consultative Council of European Judges. *Opinion No. 11 (2008) on the quality of judicial decisions*. Strasbourg : Council of Europe, 2008. 20 p.
125. Consultative Council of European Judges. *Opinion No. 20 (2017) on the role of courts with respect to the uniform application of the law*. Strasbourg : Council of Europe, 2017. 15 p.
126. Council of Europe. *European judicial systems: CEPEJ Evaluation Report 2022*. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2022. 176 p.
127. Craig P. *EU Administrative Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2018. 944 p.

128. Dworkin R. *Law's Empire*. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p.
129. Dworkin R. *Taking Rights Seriously*. Cambridge : Harvard University Press, 1977. 293 p.
130. Dyzenhaus D. *The Constitution of Law: Legality in a Time of Emergency*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 250 p.
131. Endicott T. A. O. *Vagueness in Law*. Oxford : Oxford University Press, 2000. 224 p.
132. European Commission for Democracy through Law. *Report on the Rule of Law*. Strasbourg : Venice Commission, 2011. 16 p.
133. European Commission for Democracy through Law. *Rule of Law Checklist*. Strasbourg : Venice Commission, 2016. 52 p.
134. European Commission for Democracy through Law. *The Updated Rule of Law Checklist*. Strasbourg : Venice Commission, 2025. 74 p.
135. European Court of Human Rights. *Guide on Article 1 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights: Protection of Property*. Strasbourg : Council of Europe, 2024. 118 p.
136. European Court of Human Rights. *Guide on Article 13 of the European Convention on Human Rights: Right to an Effective Remedy*. Strasbourg : Council of Europe, 2024. 65 p.
137. European Court of Human Rights. *Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a Fair Trial, Civil Limb*. Strasbourg : Council of Europe, 2025. 136 p.
138. Finnis J. *Natural Law and Natural Rights*. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2011. 494 p.
139. Fuller L. L. *The Morality of Law*. Rev. ed. New Haven ; London : Yale University Press, 1969. 262 p.
140. Gerards J. *General Principles of the European Convention on Human Rights*. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 276 p.

141. Greer S. *The Margin of Appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention on Human Rights*. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2000. 68 p.
142. Hart H. L. A. *The Concept of Law*. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2012. 333 p.
143. Huscroft G., Miller B. W., Webber G., eds. *Proportionality and the Rule of Law: Rights, Justification, Reasoning*. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 434 p.
144. Jackson V. C. *Constitutional Engagement in a Transnational Era*. Oxford : Oxford University Press, 2010. 560 p.
145. Klatt M., Meister M. *The Constitutional Structure of Proportionality*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 202 p.
146. Krygier M. Four Puzzles about the Rule of Law: Why, What, Where? And Who Cares? *Nomos*. 2011. Vol. 50. P. 64–104.
147. Kumm M. The Idea of Socratic Contestation and the Right to Justification: The Point of Rights-Based Proportionality Review. *Law & Ethics of Human Rights*. 2010. Vol. 4, Issue 2. P. 141–175.
148. Lasser M. *Judicial Deliberations: A Comparative Analysis of Judicial Transparency and Legitimacy*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 400 p.
149. Lenaerts K., Gutiérrez-Fons J. A. To Say What the Law of the EU Is: Methods of Interpretation and the European Court of Justice. *Columbia Journal of European Law*. 2014. Vol. 20, № 2. P. 3–61.
150. Letsas G. *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2007. 145 p.
151. Luhmann N. *Law as a Social System*. Oxford : Oxford University Press, 2004. 498 p.
152. MacCormick N. *Rhetoric and the Rule of Law: A Theory of Legal Reasoning*. Oxford : Oxford University Press, 2005. 287 p.
153. Möller K. *The Global Model of Constitutional Rights*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 234 p.

154. Radbruch G. Statutory Lawlessness and Supra-Statutory Law. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2006. Vol. 26, № 1. P. 1–11.
155. Rawls J. A Theory of Justice. Rev. ed. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 560 p.
156. Raz J. Ethics in the Public Domain: Essays in the Morality of Law and Politics. Oxford : Clarendon Press, 1994. 376 p.
157. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. 2nd ed. Oxford : Oxford University Press, 2009. 340 p.
158. Rivers J. Proportionality and Variable Intensity of Review. *The Cambridge Law Journal*. 2006. Vol. 65, Issue 1. P. 174–207.
159. Sadurski W. Rights Before Courts: A Study of Constitutional Courts in Postcommunist States of Central and Eastern Europe. Dordrecht : Springer, 2005. 396 p.
160. Sajó A., Uitz R. The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford : Oxford University Press, 2017. 432 p.
161. Schauer F. Playing by the Rules: A Philosophical Examination of Rule-Based Decision-Making in Law and in Life. Oxford : Clarendon Press, 1991. 256 p.
162. Schwarze J. European Administrative Law. Rev. 1st ed. London : Sweet & Maxwell, 2006. 1560 p.
163. Stone Sweet A., Mathews J. Proportionality Balancing and Global Constitutionalism. *Columbia Journal of Transnational Law*. 2008. Vol. 47. P. 72–164.
164. Tamanaha B. Z. On the Rule of Law: History, Politics, Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 180 p.
165. Teubner G. Law as an Autopoietic System. Oxford : Blackwell, 1993. 198 p.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Перший проректор
ЗВО «Університет Короля Данила»
д.арх.н., проф. Косьмій Михайло

«02» 2025 р.

АКТ

впровадження результатів дисертації зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень на здобуття ступеня кандидата юридичних наук

ЖУРАКІВСЬКОГО ЮРІЯ ВАСИЛЬОВИЧА

на тему: «ПРИНЦИП ЄДНОСТІ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ»

у навчальний процес Університету Короля Данила

Комісія у складі: голови – завідувача кафедри права та публічного управління, кандидата соціологічних наук, доцента, Пташник О.І.; членів комісії: доктора юридичних наук, професора Луцького Р.П., доктора юридичних наук, професора Зварича Р.В., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень **Жураківського Юрія Васильовича** на тему: «**Принцип єдності прав і обов'язків в правовому регулюванні**» використовуються у навчальному процесі Університету Короля Данила при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Філософія права», «Актуальні проблеми теорії держави і права».

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені у наукових фахових виданнях України та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувача

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Жураківський Ю.В. Функціональна природа суб'єктивних прав і юридичних обов'язків у сучасних правовідносинах. Knowledge, Education, Law, Management (KELM). 2025. № 2 (70) С.190-195 (Республіка Польща). DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2025.2.27>

2. Жураківський Ю.В. Гарантії реалізації суб'єктивних прав сторін у договірних правовідносинах: проблеми балансу з юридичними обов'язками. Правові новели. 2024. № 23. Том 2. С. 12-20. DOI: <http://doi.org/10.32782/ln.2024.23.2.2>
3. Жураківський Ю. В. Справедливість як принцип правовідносин. Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 11. С. 765-769. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/184>
4. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як історико-філософська основа єдності прав і обов'язків. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 12. С. 501-504.
5. Жураківський Ю.В. Принцип справедливості як конституційна основа єдності прав і обов'язків у сучасному праворозумінні. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2015. Вип. 11. С. 402-405.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

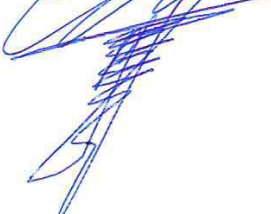
6. Жураківський Ю.В. Елементи структури правового обов'язку: аналіз юридичної природи. Перспективні напрямки розвитку юридичної науки у 21-му сторіччі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 лютого 2025 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. С. 72-74.
7. Жураківський Ю.В. Еволюція концепції суб'єктивного права: від античності до становлення модерного правового суб'єкта. Пріоритетні напрями розвитку юридичної науки: вітчизняний та зарубіжний досвід: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 вересня 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 101-104.
8. Жураківський Ю.В. Роль європейського суду з прав людини у становленні доктрини позитивних обов'язків держави. Реформування українського законодавства: проблемні питання та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 07–08 лютого 2024 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2024. С. 44-47.

Голова комісії:

 к.соц.н. Пташник О.І.

Члени комісії:

 д.ю.н., проф. Луцький Р. П.

 д.ю.н., проф. Зварич Р.В.

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35. тел. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
35 Konovaltsia St., Ivano-Frankivsk 76018, Ukraine, tel. +38(0342)77-18-45, 068 755 7575, 099 755 7575
e-mail: university@ukd.edu.ua. Офіційна сторінка - ukd.edu.ua

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
АКАДЕМІКА ІВАНА ЛУЦЬКОГО**

Довідка

**Про впровадження результатів дисертаційного дослідження на здобуття
ступеня кандидата
юридичних наук Жураківського Юрія Васильовича**

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Жураківського Юрія Васильовича на тему: «Принцип єдності прав і обов'язків в правовому регулюванні» спрямовані на вдосконалення теоретико-правового механізму ролі правових засобів у зміцненні правових інститутів в процесі застосування права та використовуються Інститутом в науково-дослідній і експертно-аналітичній роботі при виконанні наукових програм розвитку Університету Короля Данила, Прикарпатського регіону та України відповідно до плану проведення наукових досліджень, а також підготовці науково-практичних експертних висновків, зауважень і пропозицій до законопроектів в зазначеній сфері.

07.10.2025

**Директор науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького
доктор юридичних наук, професор**

РОМАН ЛУЦЬКИЙ